

LİBERAL PERSPEKTİF RAPOR

SAYI: 42 • OCAK 2025

TÜRKİYE'DE EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER 2024

Editör: Murat Çokgezen

TÜRKİYE'DE EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER 2024

PROJE EKİBİ

Yazarlar: **Prof. Dr. Murat Çokgezen, Doç. Dr. Ali Rıza Çoban, Doç. Dr. Mustafa Eray Yücel, Doç. Dr. Özge Öner, Prof. Dr. Uğur Emek** (bölüm sırasına göre)

Tasarım: **Serbest Kitaplar** (serbestkitaplar.com)

Bu çalışma Atlas Network tarafından desteklenmiş olup, 5 Ekim 2024 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Türkiye'de Ekonomik Özgürlükler Konferansı"ndan alınan katkılarla zenginleştirilmiştir. Bu çalışmadaki görüşler yazarlara aittir; Atlas Network ve Özgürlük Araştırmaları Derneği'nin görüşlerini yansıtmaz.

TÜRKİYE'DE EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER 2024

Prof. Dr. Murat Çokgezen

Doç. Dr. Ali Rıza Çoban

Doç. Dr. Mustafa Eray Yücel

Doç. Dr. Özge Öner

Prof. Dr. Uğur Emek

Prof. Dr. Murat Çokgezen

1966'da İstanbul'da doğdu. 1987 yılında İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını İstanbul Üniversitesi İktisat bölümünde tamamladı. 1996'da Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nden doktorasını aldı. Halen Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde profesör olarak çalışmaktadır.

Doç. Dr. Ali Rıza Çoban

1971'de Denizli'de doğdu. İlk ve orta okulu Denizli'de, liseyi İzmir'de bitirdi. 1992 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu, yüksek lisansını aynı üniversitede, doktorasını ise İngiltere'de Leeds Üniversitesi, Hukuk Fakültesinde 2002 yılında tamamladı. Avukatlık stajını İzmir'de yaptı ve bir süre hâkim adaylığında bulundu. 1994 yılında Aydın Adnan Menderes Üniversitesine araştırma görevlisi olarak atandı ve doktora sonrası Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. 2008'de Anayasa Mahkemesine raportör olarak, 2011 yılında da Bölümler başraportörü olarak atandı. 2013 yılında Anayasa Hukuku alanında doçent oldu. 2016 yılında Anayasa Mahkemesinden ayrıldı ve 2017 yılında da KHK ile akademiden çıkarıldı. Anayasa hukuku ve temel haklar alanında yayınlanmış kitapları ve makaleleri bulunmaktadır. Mülkiyet hakları, ifade özgürlüğü, anayasa yapımı ve anayasa değişiklikleri, hukuk devleti, anayasa teorisi ve anayasa yargısı özel ilgi duyduğu ve yayınlarının yoğunlaştığı alanlardır. Çeşitli üniversitelerde Anayasa Hukuku, İnsan Hakları ve Devlet Teorisi dersleri verdi ve sivil toplum kuruluşlarında ifade özgürlüğü, hukuk devleti, yargı bağımsızlığı gibi alanlarda projelerde yer aldı.

Doç. Dr. Mustafa Eray Yücel

Araştırmalarını uygulamalı ekonometri, makroiktisat ve para ekonomisi alanlarında sürdüren Mustafa Eray Yücel, doktorasını 2005'te Bilkent Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nda çeşitli görevlerde bulunmuş olan Dr. Yücel, halihazırda Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır.

Doç. Dr. Özge Öner

1986 yılında Ankara'da doğdu. Lisans eğitimini 2008 yılında Marmara Üniversitesi İktisat Bölümünde tamamladıktan sonra, master ve doktorasını yine iktisat alanında İsveç'te, Jönköping International Business School'da tamamladı. 2018 yılından beri Cambridge Üniversitesinde Doçent Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Prof. Dr. Uğur Emek

Çalışma hayatına 1989 yılında Devlet Planlama Teşkilatında uzman olarak başlamıştır. Doktorasını Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümünde tamamlamıştır. 2016 yılında Başkent Üniversitesi İktisat Bölümünde akademik hayata geçmiştir. Başlıca çalışma alanları altyapıda rekabet ve regülasyon, Kamu Özel İşbirlikleri ve kamu ihaleleridir.

İÇİNDEKİLER

Yönetici Özeti	9
1. Bölüm: Devletin Ekonomik Büyüklüğü / Prof. Dr. Murat Çokgezen	15
2. Bölüm: Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları / Doç. Dr. Ali Rıza Çoban	28
3. Bölüm: Sağlam Para / Dr. Mustafa Eray Yücel	42
4. Bölüm: Uluslararası Ticaret Serbestisi / Doç. Dr. Özge Öner	53
5. Bölüm: Kamu Düzenlemeleri / Prof. Dr. Uğur Emek	74

TABLolar

Tablo 1: Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları Puanları.....	29
Tablo 2: Ticaret Serbestisi İndeks Skorlarının Yıllara Göre Değişimi, 1970-2022.....	55
Tablo 3: Türkiye'nin Ticaret Ortakları, 2022.....	66
Tablo 4: Türkiye ve Dünya Ticaret Karşılaştırması.....	68
Tablo 5: Ticaret Serbestisi Genel Durum.....	69

GRAFIKLER

Grafik 1: Türkiye'nin Ekonomik Özgürlükler Skorunun 2000'li Yıllardaki Gelişimi.....	10
Grafik 2: Devletin Ekonomik Büyüklüğü (2000-2022).....	16
Grafik 3: Devletin Tüketim Harcamaları Skoru.....	17
Grafik 4: Transferler ve Sübvansiyonlar Skoru.....	19
Grafik 5: Kamu Kesimi Sosyal Harcamaların GSYH'ye Oranı.....	20
Grafik 6: Kamu Yatırımları Skoru.....	21
Grafik 7: Kamu-Özel İşbirliği İle Yürütülen Projeler.....	22
Grafik 8: En Yüksek Marjinal Vergi Oranı Skoru.....	23
Grafik 9: Devletin Sahip Olduğu Varlıklar Skoru.....	24
Grafik 10: Türkiye'de Yıllar İtibariyle Özelleştirme Uygulamaları (Milyon TL).....	25
Grafik 11: Türkiye Ekonomisinin Sağlam Para Değerlemesi, 1970-2019 (Endeks)*.....	44
Grafik 12: Enflasyonun Seyri, Ekim 2016-Ekim 2021*.....	45
Grafik 13: Seçilmiş Kurların Seyri, 2011-2021*.....	46
Grafik 14: Türkiye Ekonomisinin Bileşik Öncü Göstergesinin Seyri*.....	46
Grafik 15: Türkiye'de İktisadi Faaliyet Kollarının GSYH İçindeki Payları (2011-2020 ve 2021-2024 dönem ortalamaları, %)*.....	47
Grafik 16: TCMB Faiz Oranları (%)*.....	47
Grafik 17: TCMB Faiz Oranları (%) / Reel Faiz Hadleri (%)*.....	48
Grafik 18: TCMB Rezerv Pozisyonu*.....	48
Grafik 19: Ekonomik Özgürlük İndeksi Temel Bileşenleri ve UTS.....	56

Grafik 20: UTS ve Alt Kısıtlımları, 1970-2022	57
Grafik 21: Gümrük Tarifeleri ve Alt Kısıtlımları.....	58
Grafik 22: Düzenleyici Dış Ticaret Engelleri ve Bileşenleri, 2000-2022.....	59
Grafik 23: Sermaye ve Kişilerin Dolaşımında Sınırlamalar, 1970-2022.....	61
Grafik 24: UTS ve Büyüme	64
Grafik 25: Ticaret Serbestisi.....	68
Grafik 26: Kamu Düzenlemeleri.....	75
Grafik 27: Kredi Piyasası Regülasyonları.....	76
Grafik 28: Mevduatın Sektörlere Göre Dağılımı (%).....	78
Grafik 29: Kredilerin Sektörlere Göre Dağılımı (%).....	79
Grafik 30: TCMB Politika Faizi ve Tüketici Enflasyonu İlişkisi.....	80
Grafik 31: İşgücü Piyasası Regülasyonları.....	81
Grafik 32: İş Piyasası Regülasyonları.....	84

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
DEB	Devletin Ekonomik Büyüklüğü
DHT	Devletin Tüketim Harcamaları
DSOV	Devletin Sahip Olduğu Varlıklar
EYMVO	En Yüksek Marjinal Vergi Oranı
EÖE	Ekonomik Özgürlükler Endeksi
EÖS	Ekonomik Özgürlük Skoru
Eurostat	Avrupa İstatistik Ofisi
EVDS	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
HSK	Hakimler ve Savcılar Kurulu
HSYK	Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
GRECO	Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İPD	İş Piyasası Düzenlemeleri
KD	Kamu Düzenlemeleri
KGF	Kredi Garanti Fonu
KKM	Kur Korumalı Mevduat
KÖİ	Kamu-Özel İşbirliği
KPD	Kredi Piyasası Düzenlemeleri
KY	Kamu Yatırımları
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SKH	Sosyal Koruma Harcamaları
SP	Sağlam Para
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TS	Transfer ve Sübvansiyonlar
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TVF	Türkiye Varlık Fonu
UTS	Uluslararası Ticaret Serbestisi
UTÖ	Uluslararası Ticaret Özgürlüğü
V-Dem	Varieties of Democracy
YDMH	Yasal Düzen ve Mülkiyet Hakları

YÖNETİCİ ÖZETİ

Her ekonomideki temel sorun kıt olan üretici kaynakların etkin dağılımının sağlanmasıdır. Kaynakların etkin dağıldığı bir ekonomide hem refahın belirli bir dönemde maksimum seviye ulaşması hem de zaman içinde istikrarlı biçimde artması mümkün olur. Bu nedenle, kaynakların etkin dağıtılmasının bir ekonominin temel sorunu olduğu söylenebilir. Her ekonomide kaynaklar iki temel mekanizma aracılığıyla dağıtılır: Piyasa mekanizması ve merkezi planlama. Kaynakların piyasa mekanizması aracılığıyla dağıtıldığı ekonomilerde kaynakların hangi alanlarda kullanılacağı, piyasalarda alıcı ve satıcıların gönüllü alışverişleri sonucu oluşan fiyatlara göre belirlenir. Göreli fiyatlardaki değişim kaynakların alternatif kullanımına yönelmesine neden olur. Kaynakların merkezi planlama aracılığı ile dağıtıldığı ekonomilerde ise, kaynak dağılımı merkezi otorite tarafından vergiler, sübvansiyonlar, yasalar vb. araçlarla yapılır. Tüm ekonomilerde kaynak dağılımı kararları bu iki yöntemin bir kombinasyonu aracılığı ile verilir. Bazı ülkelerde piyasanın, bazı ülkelerde merkezi otoriteler tarafından verilen kararların ağırlığı daha fazladır. Bu durumda akla hangi sistemin daha iyi performans gösterdiği sorusu akla gelmektedir. İdari kararlar mı yoksa piyasa mekanizması mı daha etkin kaynak dağılımı sağlanmaktadır? Kuşkusuz, bu soruya en çarpıcı cevap 1990’larda -kaynak dağılımının neredeyse tamamının idari kararlarla yapıldığı- sosyalist sistemin dünyada büyük ölçüde sona ermesiyle verilmiştir. Tabii sosyalist ülkeler bir uç durumu göstermektedir. Birçok ülkede, devlet sosyalist sistemlere göre daha sınırlı sayılabilecek müdahaleler yapmakta ve bu müdahalelerin seviyesi ülkeden ülkeye, hatta aynı ülkede yıldan yıla değişmektedir. Daha çok sayıda ülkeyi ve daha uzun zaman dilimlerini inceleyen çalışmalar da kaynakların daha büyük kısmının piyasa aracılığı ile dağıtıldığı ekonomilerde gelir ve büyüme hızının daha yüksek olduğu, daha az çatışma olduğu ve çevrenin daha iyi korunduğu sonucuna varmışlardır (Mitchell, 2024).

Bir ekonomideki kaynak dağılım mekanizması ile o ülkenin diğer ekonomik ve sosyal göstergelerin nasıl ilişkili olduğuna ilişkin tartışmalar, araştırmacıları savlarını destekleyecek ampirik kanıtlar bulmaya zorlamıştır. Bu da “bir ekonomide kaynakların ne kadarının piyasa aracılığıyla ya da idari kararlarla dağıtıldığını nasıl ölçebiliriz?” sorusunu beraberinde getirmiştir. Bu soruya cevap arayan araştırmacılar bu bağlamda çeşitli göstergeler geliştirmişlerdir. Bunlardan biri de James Gwartney ve Robert Lawson tarafından geliştirilen Ekonomik Özgürlükler Endeksi-dir (EÖE). “Ülkelerin politika ve kurumlarının insanların kendi ekonomik tercihlerini yapmalarına ne derece izin verdiğini” (Gwartney vd. 2024: 1) ölçen EÖE sonuçları her yıl Fraser Institute tarafından Dünyanın Ekonomik Özgürlüğü (Economic Freedom of the World) raporları içinde yayınlanmaktadır. İlk defa 1996 yılında yayınlanan bu indeks, 2000 yılından itibaren her yıl, yüzden fazla ülkenin Ekonomik Özgürlük Skorunu (EÖS) ölçmektedir ve günümüzde bu alanda çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından en fazla kullanılan göstergelerden biridir.

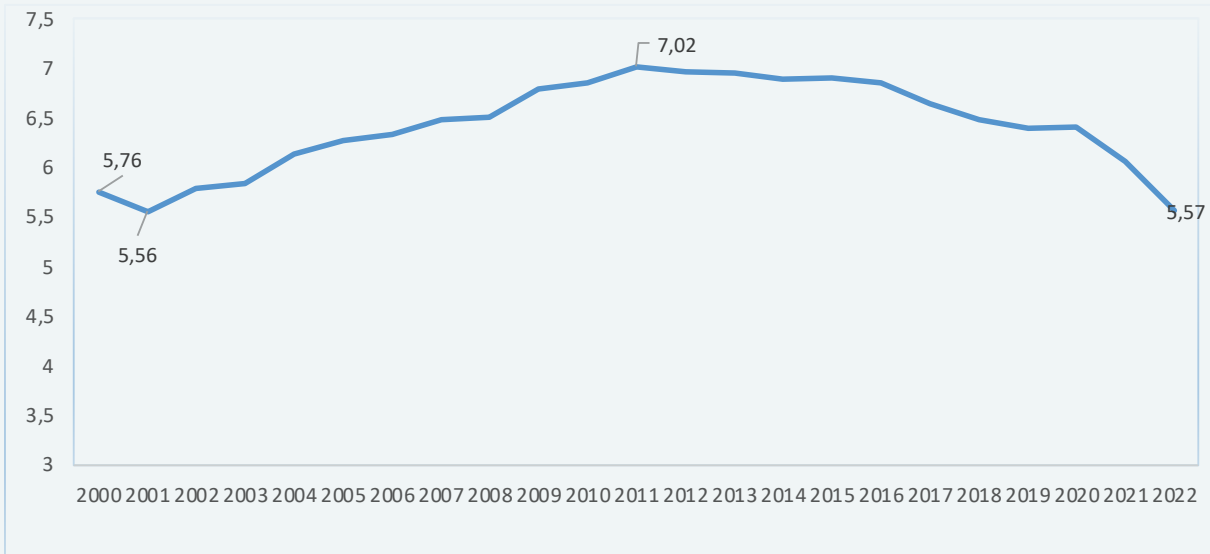
Bir ülkenin endeks skoru (1) Devletin Ekonomik Büyüklüğü, (2) Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları, (3) Sağlam Para, (4) Uluslararası Ticaret Özgürlüğü ve (5) Regülasyonlar alanlarındaki ekonomik özgürlük derecelerinin bir bileşimidir. Bu beş alanın her biri çeşitli bileşenlerden ve bunların çoğu da alt bileşenlerden oluşur. Alt bileşenler olduğunda, bileşen derecelendirmesini elde etmek için bunların ortalaması alınır. Daha sonra her bir alandaki bileşen derecelendirmelerinin ortalaması alınarak beş alanın her biri için derecelendirmeler elde edilir. Son aşamada, beş alan derecelendirmesinin ortalaması alınarak her ülke için genel EÖS elde edilir. Bir ülkenin özgürlük skoru sıfırdan 10'a kadar değerler alır. Yüksek değerler daha fazla özgürlüğe -bir başka deyişle kaynakların daha büyük kısmının piyasa mekanizması aracılığı ile dağıtıldığına- işaret etmektedir (Mitchell, 2024).

Bu çalışmada, Türkiye'nin EÖE skorunun özellikle 2000'li yıllardaki gelişimi ve bu gelişimin temel belirleyicileri incelenmiştir. 2001 yılında 5,56 olan Türkiye'nin EÖS 2011 yılında 7,02'ye kadar yükselmiş, takip eden yıllarda ise sürekli düşmüştür. 2022 yılına gelindiğinde Türkiye "en az özgür ülke" kategorisinde ve 165 ülke içinde 138. sıradadır. Türkiye'nin skorundaki bu endişe veren düşüşün nedenlerini tespit edebilmek için, çalışmada EÖE'ni oluşturan beş alt kategori detaylı olarak incelenmiştir.

1. DEVLETİN EKONOMİK BÜYÜKLÜĞÜ

EÖE bir ülkenin beş alandaki özgürlüklere ilişkin skorlarının bir ortalamasıdır. Bu alanlardan biri "Devletin Ekonomik Büyüklüğüdür (DEB)". Bu kriter, ekonomideki kaynak dağılımının ne kadarının piyasa dışı yöntemlerle (siyasi olarak) yapıldığını ölçmektedir. Devletin ekonomideki ağırlığı arttıkça ülkenin DEB skoru azalmaktadır (ya da tersi).

Grafik 1: Türkiye'nin Ekonomik Özgürlükler Skorunun 2000'li Yıllardaki Gelişimi

Türkiye'nin DEB skoru 2000 yılından 2005 yılına kadar artmıştır (7,24'den 8,15'e). O tarihten sonra aşağı doğru bir seyir izlemektedir. 2020 yılında bir dip yaptıktan (5,54) sonra 2022 yılında 6,98'e yükselmiş olsa da hala 2000 seviyesinin bile altındadır. Bir başka deyişle, Türkiye'de 2005 yılından itibaren kaynakların daha büyük bir kısmı devlet aracılığıyla (siyaseten) dağıtılmaktadır.

DEB skorunda 2020 yılına kadar yaşanan düşüşte DEB skorunun iki temel bileşeni olan Devletin Tüketim Harcamaları (DTH) ve Transfer ve Sübvansiyonlar (TS) etkili olmuştur. DTH'nın toplam tüketim harcamalarına oranı 2000-2005 yılları arasında yaklaşık olarak %16 seviyesinde iken, 2006 yılından itibaren sürekli artarak 2019 yılında %21,45'e ulaşmıştır. Benzer biçimde transfer ve sübvansiyonların GSYH'ye oranı 2000'de %2,81'den, 2020'de %15,04'e yükselmiştir. Bu artışlar daha fazla sayıda kişinin kamuda çalışması, sosyal yardım alması, sosyal güvenlik sistemindeki açıkların artması gibi gelişmeler ile ilişkilidir. DEB skorunun üçüncü bileşeni olan ve konu ile ilgili ülke uzmanlarının subjektif değerlendirmelerine dayanan Devletin Sahip Olduğu Varlıklar skorunda 2012 yılından itibaren yaşanan düşüş de diğer iki bileşen kadar olmasa da DEB skorunun 2020'ye kadar yaşanan düşüşüne katkıda bulunmuştur.

2020 yılından sonra özellikle DTH ve TS skorlarında gözlemlenen düzelme dikkat çekicidir. Bu düzelmenin temel sebebi, devletin tüketim harcamalarının ve transfer ve sübvansiyonların nominal olarak artmasına rağmen, yükselen enflasyon nedeniyle reel olarak azalmasıdır. Bir başka deyişle, 2000'li yıllar boyunca politik nedenlerle geniş kitlelere ücretler, sosyal yardımlar ve diğer sosyal harcamalar aracılığıyla aktarılan kamu kaynakları son yıllarda enflasyon vergisi ile geri alınmıştır. 2020'den sonra DTH ve TS skorlarındaki düzelmelere rağmen DEB skorunda yeterince artış olmamasının en önemli sebebi DEB skorunun dördüncü bileşeni olan ve kabaca en üst gelir dilimindeki kazancın hangi vergi oranından vergilendirildiğine dayanan, En Yüksek Marjinal Vergi Oranında 2019 yılından itibaren yaşanan düşüştür. 2000'li yıllar boyunca hızla artan devlet harcamalarının bütçe açıkları üzerindeki olumsuz etkisini gidermek amacıyla vergi oranları 2019 yılından itibaren birkaç defa yükseltilmiştir. En yüksek gelir diliminin daha yüksek oranlarda vergilendiriliyor olması bireylerin daha fazla kazanma arzusunu negatif yönde etkileyeceği için Türkiye'nin En Yüksek Marjinal Vergi Oranı skoru 2019 yılından itibaren sürekli düşmüştür, ki bu da DEB skorunu DTH ve TS skorundaki iyileşmelere rağmen yükselmesini engellemiştir.

DEB skorunun beşinci bileşeni olan Kamu Yatırımları (KY) skoru bir ekonomide kamu yatırımlarının toplam yatırım içindeki payına bakılarak belirlenmektedir. Bu oranın düşük olması ekonomide bireysel kararların daha etkili olduğu anlamına gelmektedir. 2000'li yıllar boyunca (birkaç yıl hariç) KY'nın toplam yatırım içindeki payı %15'ten az olduğu için, Türkiye'nin KY skoru en yüksek seviyede kalmış ve DEB skorunun da yüksek kalmasına katkıda bulunmuştur. Çalışmanın sonuçları, kamu yatırımlarının "kamu özel işbirliği projeleri" gibi farklı finansman yöntemlerine kaymasıyla bu bileşene ilişkin göstergenin Türkiye'deki kamu yatırımlarının payına ilişkin yanlış yönlendirmeler yapıyor olabileceğine işaret etmektedir.

2. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ VE MÜLKİYET HAKLARI

Bir kişinin özgürce iktisadi karar verebilmesinin temel koşulu sahip olduğu varlıklara ilişkin mülkiyetin açıkça tanımlanmış ve korunuyor olmasıdır. Bunun ön koşulu da etkin, bağımsız ve tarafsız işleyen bir yargı sistemidir. EÖE'nin ikinci bileşeni olan Yasal Düzen ve Mülkiyet Hakları (YDMH) bununla ilişkilidir. Hukukun üstünlüğü altında işleyen, mülkiyet haklarının güvenliğini sağlayan, bağımsız ve tarafsız yargı sistemlerine sahip olan ve yasaları tarafsız ve etkin bir şekilde uygulayan ülkelerin ekonomik özgürlük alanındaki puanları yükselmektedir.

Türkiye'nin 2000 yılında 5,59 olan YDMH skoru 2005 yılında 6,23'e yükselmiş, takip eden yıllarda sürekli azalarak 2022 yılında 4,96'ya düşmüştür. Çalışmanın sonuçları, azalan skorun temel nedeninin kuvvetler ayrılığının fiilen ortadan kalkmış ve denge ve denetleme sisteminin işlevsiz hale gelmiş olması olduğunu göstermektedir. Özellikle, 2017 Anayasa değişikliği sonrasında bütün yetkiler yürütme organında toplanmış, yasama ve yargı da fiilen yürütmenin denetimi ve kontrolü altına girmiştir. Bu da yargı bağımsızlığının oldukça zayıflamasına neden olmuştur. Yasaların sıklıkla değişmesi Hukuk Sisteminin Güvenilirliği skorunu olumsuz etkilerken, polisteki siyasal kadrolaşma ve artan organize suçlar Polis ve Suçlar alt bileşeni skorunu aşındırmıştır.

Kuvvetler ayrılığının ortadan kalkması, yargıda ve iç güvenlikte liyakatin yerini giderek daha fazla siyasi kadrolaşmaya bırakmasıyla birlikte daha sık karşılaşılan, taşınmaz mülkiyeti güvencelerini zayıflatan yasal düzenlemeler ve idari ve yargısal pratikler, müteşebbisler için öngörülebilirliği ortadan kaldıran ihale uygulamaları, vergi afları, varlık barışı uygulamaları ve artan yolsuzluk Türkiye'nin bu alandaki puanlarının düşmesine neden olmuştur.

Gereçleri yeterince açık olmasa da Silahlı Kuvvetlerin Etkisi alanında Türkiye'nin skorunun hâlâ çok düşük olması düşündürücüdür.

3. SAĞLAM PARA

EÖE'nin temel bileşenlerinden biri de Sağlam Paradır (SP). İktisatçılar Merkez Bankasının "fazla" para basmasının enflasyona neden olacağı konusunda hemfikirdirler. Enflasyon yükseldikçe oynaklığı artar, oynaklığın artması ekonomide belirsizliğin de artması anlamına gelir. Artan enflasyonun ikinci olumsuz etkisi elde tutulan parasal enstrümanların değerini aşındırmasıdır. Bu nedenle, bir ülkedeki paranın değerinin istikrarına ilişkin göstergeler EÖE'ne dahil edilmiştir.

SP endeksinin dört alt bileşeni bulunmaktadır. İlk üçü (Para Büyümesi, Enflasyonun Standart Sapması ve Son Yılın Enflasyonu) para politikasının (veya kurumların) uzun vadeli fiyat istikrarıyla tutarlılığını ölçmektedir. Dördüncü bileşen (Döviz Hesapları), diğer para birimlerinin yerli ve yabancı banka hesapları aracılığıyla kullanılabilme kolaylığını göstermektedir.

2000 yılında 3,57 olan Türkiye'nin SP skoru takip eden yıllarda hızla yükselip 2009 yılında 8,14 seviyesine ulaşmıştır. 2015 yılına kadar paralel bir seyir izleyen SP skoru, o tarihten itibaren

sürekli düşerek 2022 yılında 3,30'a inmiştir. Türkiye'nin SP skoruna en önemli katkısı yapan alt bileşen Döviz Hesaplarıdır. 1989 yılında dövize ve döviz cinsinden hesap tutmaya erişim üzerindeki yasaklar kaldırılmasıyla Türkiye'nin bu alt bileşendeki skoru 10 seviyesine yükselmiştir ve 2022 yılına kadar hep aynı seviyede kalmıştır. 2000'li yıllarda Türkiye'nin SP skoruna asıl yön veren fiyat istikrarına ilişkin bileşenler olmuştur. 2001 yılındaki reformlarla başarıyla yürütülen enflasyon hedeflemesi politikası ve Merkez Bankası bağımsızlığındaki gelişmeler sonucunda üç fiyat istikrarı bileşenine ilişkin skor hızla yükselmiştir. 2010'lu yılların ortalarından itibaren ise para politikasında rasyonaliteden uzaklaşma ve Merkez Bankası bağımsızlığını aşındıran uygulamalar fiyat istikrarına ilişkin değişkenlerin hızla bozulmasına yol açmıştır.

4. ULUSLARARASI TİCARET ÖZGÜRLÜĞÜ

Bir ülkede yerleşik birey ve kurumların birbirleriyle olduğu gibi, diğer ülkelerdeki muadilleri ile hiçbir engelle karşılaşmadan ticaret yapmaları da ekonomik özgürlüğün vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle, Uluslararası Ticaret Özgürlüğü (UTÖ) dördüncü bileşen olarak EÖE'ne dahil edilmiştir. Düşük gümrük tarifelerine, kolay ve etkin gümrük işlemlerine, serbestçe konvertibl para rejimine ve fiziksel sermaye ve işgücü hareketleri üzerinde az sayıda kontrole sahip olan ülkeler daha yüksek UTÖ skoru elde etmektedir.

Diğer göstergelerde olduğu gibi, Türkiye'nin UTÖ skoru 2000'li yılların ortalarına kadar yükselmekte (2000'de 7,21'den 2009'da 7,63'e) daha sonra azalan bir trend izleyip 2022'de başlangıç seviyesinin altına düşmektedir (7,17).

UTÖ'nün birinci alt bileşeni arifelerdir. 2005 yılından itibaren hem ortalama gümrük tarifelerinde hem de tarifelerin standart sapmasındaki artış nedeniyle Türkiye'nin Tarifeler skoru düşmektedir. Türk Lirası tam konvertibiliteye sahip olduğu için Karaborsa Döviz Kuru alt bileşeni skoru 2000'ler boyunca hep 10 dur. Yine İdari Engeller alt bileşeni skoru da oldukça yüksektir ve son yıllarda yükselmeye devam etmektedir.

UTÖ'nün dördüncü bileşeni olan Sermaye ve Kişilerin Dolaşımına İlişkin Kısıtlamalar skoru da 2009 yılına kadar yükseldikten sonra, 2022 yılına kadar sürekli azalmıştır. Negatif trendi etkileyen en önemli faktörler 2009 yılından sonra sermaye hareketlerine getirilen kısıtlamalar ve 2017'den sonra finansal açıklıkta yaşanan gerilemedir.

5. KAMU DÜZENLEMELERİ

Kamu Düzenlemeleri (KD) endeksi kredi, işgücü ve iş piyasalarında bireysel tercihleri sınırlandıran kamu müdahalelerin derecesini ölçmektedir. Bu alanın notu kredi, işgücü ve iş piyasası bileşenlerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. 2001 yılından 2012 yılına kadar artma eğiliminde olan Türkiye'nin KD skoru bu yıldan itibaren istikrarlı biçimde düşmektedir. Bu trendleri açıklamak için üç bileşen detaylı olarak incelenmiştir.

KD skorunun ilk bileşeni olan Kredi Piyasası Düzenlemeleri (KPD) skoru 2001 finansal krizinden sonra Türkiye’de bankacılık sektöründeki yeniden yapılandırılmaya paralel olarak artmıştır. 2016 yılından sonra finansal piyasalara yapılan siyasi müdahaleler nedeniyle Türkiye’nin notu hızla düşmüştür. KPD’nin ilk alt bileşeni olan Banka Sahipliği skoru bankacılık sektöründe özel sektörün payında bir değişme olmadığı için 2001 yılından itibaren sabittir. Türkiye’nin bu alandaki skoru düşük olmasına rağmen KPD’de 2000’li yıllardaki trendleri açıklayamamaktadır. İkinci alt bileşeni olan Özel Sektör kredileri notu 2001 krizinden sonra hızla yükselmiş, 2009 ve 2020 krizlerinde düşmüş olsa da oldukça yüksektir. KPD’nin üçüncü alt bileşeni Faiz Oranı Denetimleri skoru 2005-2010 yılları arasında 10 iken Merkez Bankası Para Politikası Kurulunun belirlediği politika faizine yapılan siyasi müdahaleler, başkanların sıkça değiştirilmesi ve başta kamu bankaları olmak üzere kredi faizlerinin düşürülmesine yönelik bankalara yapılan siyasi telkinler nedeniyle bu not 2017 yılından itibaren hızla azalarak 2022 yılında 4’e düşmüştür. Buna göre KPD skorunun 2016 yılından sonraki sürekli düşüşünün büyük ölçüde Faiz Oranı Denetimleri alt bileşeni ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

KD’nin ikinci bileşeni İşgücü Piyasası Düzenlemeleridir. Türkiye’nin bu bileşene ilişkin notu düşük olsa da 2000’li yıllarda artan bir trend göstermemiştir. Türkiye’nin bu alandaki notunun düşüklüğü genel olarak işten çıkarmanın zorluklarına ilişkindir. Artışın temel kaynağı ise 2018 yılında zorunlu askerliğin kısaltılmasına ilişkin düzenlemedir.

KD’nin üçüncü bileşeni iş hayatındaki düzenlemelerin ve bürokratik prosedürlerin piyasalara girişi ne ölçüde kısıtladığını ve rekabeti ne ölçüde azalttığını belirlemek üzere tasarlanan İş Piyasası Düzenlemeleridir (İPD). Türkiye’nin bu alandaki skoru oldukça düşüktür ve 2012 yılından itibaren sürekli azalmaktadır. Bu alandaki skorun azalmasında en etkili faktör İPD’in bir alt bileşeni olan Kamu Yönetiminin Tarafsızlığı skorundaki düşüştür. 2007 yılında 6,37 olan skor kamu yönetimi artan yolsuzluk ve nepotizm sonucu 2022 yılında 2,02’ye düşmüştür. Azalmayı etkileyen bir diğer faktör Bürokratik Maliyetler alt skorunun 2017’de 7,11’den 2022’de 4,67’ye düşmüş olmasıdır. Diğer taraftan, İdari Yükler alt kalemindeki skorun artışı KD skorundaki daha çarpıcı bir düşüşü engellemiştir.

KD’nin dördüncü bileşeni olan Piyasaya Giriş ve Rekabet Etme Özgürlüğü skoru 2000’li yıllar boyunca nispeten istikrarlı bir seyir izlemiştir.

1. BÖLÜM

DEVLETİN EKONOMİK BÜYÜKLÜĞÜ

Prof. Dr. Murat Çokgezen

Ekonomik Özgürlükler Endeksi bir ülkenin beş alandaki özgürlüklere ilişkin skorlarının bir ortalamasıdır. Bu alanlardan biri “Devletin Ekonomik Büyüklüğü”dür (DEB). Bu kriter, ekonomideki kaynak dağılımının ne kadarının piyasa dışı yöntemlerle (siyasi olarak) yapıldığını ölçmektedir. Devletin ekonomideki ağırlığı arttıkça ülkenin DEB skoru azalmaktadır (ya da tersi).

Türkiye'nin DEB skoru 2000 yılından 2005 yılına kadar artmıştır (7,24'den 8,15'e). O tarihten sonra aşağı doğru bir seyir izlemektedir (Grafik 2). 2020 yılında bir dip yaptıktan sonra 2022 yılında 6,98'e yükselmiş olsa da hala 2000 seviyesinin bile altındadır. DEB skorunda 2005 yılından sonra gözlemlenen negatif trend, Türkiye'de 2005 yılından itibaren kaynakların daha büyük bir kısmının devlet aracılığıyla (siyaseten) dağıtıldığına işaret etmektedir.

Ekonomik durgunluk dönemlerinde özel sektörün iktisadi faaliyetleri daraldığı için devletin ekonomik aktivitedeki payı nispi olarak artmaktadır. Bunun yanında, durgunluğun daha fazla derinleşmemesi için, hükümetlerin harcamalarını arttırması nedeniyle devletin ekonomideki payı mutlak olarak da artmaktadır. Grafikte 2001, 2009 ve 2020 yıllarında olmak üzere üç tane dip noktası görülmektedir. Bu üç yıl da biri (2001) Türkiye'nin kendi dinamiklerinin yarattığı, diğer ikisi (2009 ve 2020) dünya çapında yaşanan finansal/ekonomik kriz dönemlerine karşılık gelmektedir. Bu üç dönem ihmal edilse bile, 2005 yılından günümüze Türkiye'nin DEB skorunda negatif bir trend olduğu aşikardır. Bu da Türkiye'deki politika yapıcılarının -bir nedenle- devletin ekonomideki yerine ilişkin yaklaşımlarında değişiklik olduğu izlenimini vermektedir. DEB skorunun bileşenlerinin 2000'li yıllarda izlediği seyri daha detaylı olarak incelemek, DEB skorunun son 20 yılda neden azalan bir trend gösterdiğine daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

DEB skorunun beş temel bileşeni bulunmaktadır: Devletin tüketim harcamaları, transferler ve sübvansiyonlar, kamunun yatırım harcamaları, en yüksek marjinal vergi oranı ve devletin sahip olduğu varlıklar. Bir ülkenin DEB skoru bu beş bileşene ilişkin skorlarının aritmetik ortalaması alınarak bulunmaktadır. Türkiye'nin DEB skorundaki değişimleri açıklayabilmek için bu beş temel bileşene ilişkin skorların incelenmesi gerekmektedir.

Grafik 2: Devletin Ekonomik Büyüklüğü (2000-2022)

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

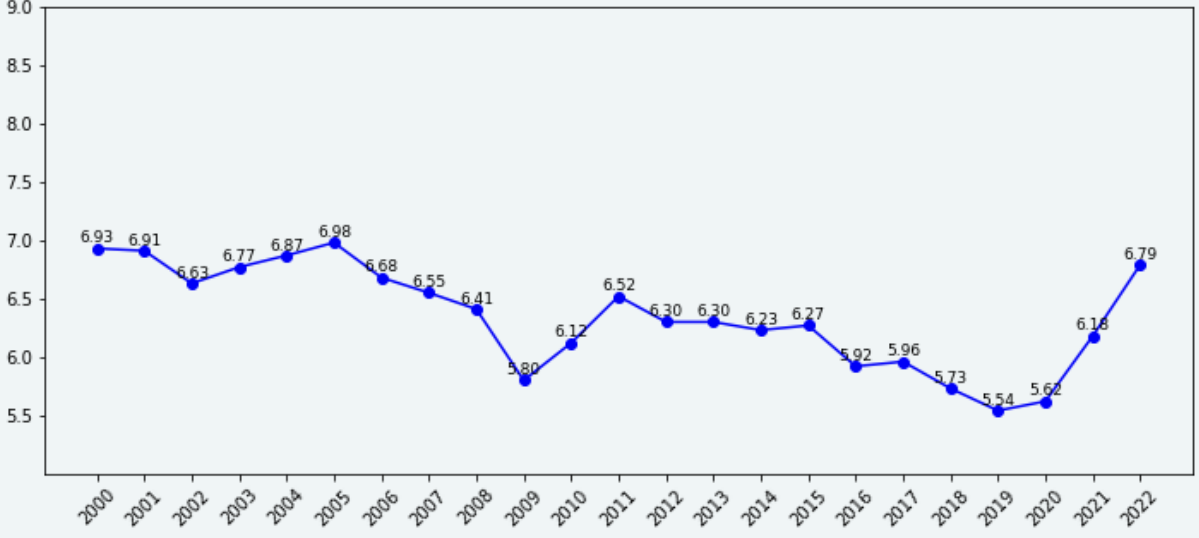
1. DEVLETİN TÜKETİM HARCAMALARI (DTH)

DEB'e ilişkin ilk bileşen olan DTH, toplam tüketim harcamaları içinde kamunun payını ifade etmektedir. DTH'nın toplam tüketim harcamaları içindeki payının artması ülkenin DTH skorunu düşürmekte, tersi ise arttırmaktadır.

Türkiye'nin DTH skoru 2000 yılından günümüze DEB skoruna paralel bir seyir izlemektedir (Grafik 3). 2000 yılında 6,93 seviyesinde olan skor, 2001 krizinde 6,63'e, 2009 krizinde 5,80'e, 2020 krizinde ise 5,54'e kadar düşerek yeniden yükselmiştir. 2022 yılına gelindiğinde Türkiye'nin DTH skoru 6,79 olup hala 2000 yılındaki seviyesinin altındadır. Bu alandaki skoru belirleyen gösterge olan DTH'nın toplam tüketim harcamalarına oranı 2000-2005 yılları arasında yaklaşık olarak %16 seviyesinde iken, 2006 yılından itibaren sürekli artarak 2019 yılında %21,45'e ulaşmıştır. Takip eden üç yılda hızla azalarak %16,90'a düşmüştür.

Yukarıda belirtildiği gibi, iktisadi durgunluk dönemlerinde devletin harcamalarındaki geçici bir artış hemen her ekonomide sıklıkla rastlanan bir durumdur. 2001, 2009 ve 2020'de DTH skorundaki düşüşler bu krizlerde devletin genişletici politikalar uygulamasıyla açıklanabilir. Krizler sona erdiğinde harcamalar azalmakta, DTH skorları yükselme trendine geçmektedir. Burada dikkat çeken iki olgudan biri her krizde bir öncekine göre hükümetin harcamalarının bir öncekine göre daha fazla arttırıyor olmasıdır. İkincisi, 2019 krizinden sonra DTH skorunda gözlemlenen hızlı artıştır. Öyle ki, DHT skorunun 2005-2019 arasındaki negatif trendi geri dönmüş ve neredeyse 2000'li yılların başındaki seviyesine ulaşmıştır.

Grafik 3: Devletin Tüketim Harcamaları Skoru

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

İlgili dönemde devletin tüketim harcamaları içinde en önemli kalemlerinden biri olan¹ personel harcamalarındaki artış dikkat çekicidir. Merkezi yönetim tarafından 2006 yılında personel için yapılan ödemelerin (sosyal güvenlik primleri dahil) GSYH'ye oranı %5,4 iken yaklaşık % 26 artarak 2019 yılında %6,8'e çıkmış, 2022 yılında %4,7'ye düşmüştür.² İncelenen dönemde personel harcamalarının GSYİH içindeki payı dalgalı bir seyir izlese de kamu istihdamı 2001 ila 2022 yılları arasında sürekli artarak 2,5 milyondan 5 milyona ulaşmıştır. Aynı dönemde, Türkiye'de kamu personelinin toplam istihdama oranı da %40 artarak %11,5'ten %16'ya yükselmiştir (Karaman 2020).³

Kamu istihdamındaki artış ekonomik bir rasyonaliteden çok politik kaygılara dayanmaktadır. Türkiye'de kamu işletmelerinde bir pozisyon elde etmek -özellikle çalışanlara sağladığı iş güvencesi nedeniyle- işgücü piyasasındaki -özellikle de düşük yetenekli- birçok kişinin öncelikli hedefi olmuştur. Siyasetçiler de ellerindeki bu gücü kendilerine politik destek sağlamak amacıyla sıklıkla kullanmışlardır. Özellikle seçim dönemlerinde kamu istihdamında önemli artışlar

- 1 Personel Harcamaları (sosyal güvenlik primleri dahil) Merkezi Yönetim Bütçe Harcamalarının yaklaşık % 25'ini oluşturmaktadır.
- 2 T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı; T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Ekonomik Göstergeler, Kamu Maliyesi, <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler>, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Kamu İstidamı, <https://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/>
- 3 İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>

görülmüştür.⁴ Kriz dönemlerinde özel firmalar istihdamı azaltarak harcamalarını kısabilirken, kamudaki iş güvencesi ve politik nedenlerle, kamu işletmeleri krize karşı benzeri bir savunma geliştirememektedir. Bu nedenle, kriz dönemlerinde DTH'nın GSYİH'ya oranı artmaktadır. Çalışan sayısı yükseldikçe de her kriz döneminin etkisi giderek yükselmektedir. 2000-2022 yılları arasında, her krizde DTH skorunun bir öncekine göre fazla artıyor olması -en azından kısmen- kamudaki artan istihdam ile açıklanabilir.

Kriz dönemlerini takiben, beklendiği gibi, DTH azalmakta ve Türkiye'nin DTH skoru düzelmektedir. Ancak 2019 yılından sonraki düzeltme dikkat çekicidir. Bu düzeltme, ilgili dönemde hızla artan enflasyon ile açıklanabilir. 2000'li yıllarda uygulanan politikalarla kontrol altına alınan enflasyon 2019 yılından itibaren hızla artmış ve %64 (TÜFE) seviyesine yükselmiştir.⁵ Yükselen enflasyon, her ekonomide olduğu gibi Türkiye'de de en fazla ücret geliri elde edenleri etkilemiş, işgücü ödemelerinin GSYH içindeki payı 2019 yılında %31,3 iken, 2022 yılında %23,6'ya kadar gerilemiştir.⁶

2. TRANSFERLER VE SÜBVANSİYONLAR (TS)

DEB kriterinin ikinci bileşeni TS'dir. TS kalemdeki artışlar da -DTH'nda olduğu gibi- iktisadi kararların artan oranda siyasileşmesi anlamına gelmektedir. Bir ülkenin bu alandaki skoru TS'nin GSYH'ye oranına bakılarak belirlenmektedir. Türkiye'nin TS skoru 2005 yılına kadar 9'un üzerinde iken yıllar içinde azalmış, diğer göstergelerde olduğu gibi 2009 ve 2020 yıllarında iki dip yaptıktan sonra 2022'de 7.52'ye yükselmiştir (Grafik 4). 2005 yılından sonraki hızlı düşüş, bu dönemde transfer ve sübvansiyonların GSYH'ye oranının 5 kattan fazla artmış (2000'de %2,81'den, 2020'de %15,04'e) olması ile ilişkilidir. Takip eden yıllardaki yüksek enflasyonist ortamda TS -tıpkı ücretlerde olduğu gibi- nominal olarak artmasına rağmen reel olarak hızla aşınmış, transfer ve sübvansiyonların GSYH'ye oranı %9,59'a düşmüştür.

TS skorunun iki ayağından biri olan transfer harcamalarının en önemli kalemini cari transfer harcamaları oluşturmaktadır.⁷ 2000'li yılların başından itibaren hızlı bir artış sergileyen cari

4 En çarpıcı artış ise 2018 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde yaşanmıştır. Bu seçim öncesinde, kamu istihdamında yer almayan taşeron işçilerin kamu çalışanı statüsüne (sürekli işçi) geçirilmesi ile 2018 yılı genelinde kamu istihdamında bir önceki yıla göre %15,1 artış kaydedilmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019) İşgücü Piyasasındaki Gelişmelerin Makro Analizi, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC-Piyasas%C4%B1-G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm-2019-1ceyrek.pdf>

5 Bu resmi verilere göre enflasyonu göstermektedir. Gerçek enflasyonun bundan daha yüksek olduğuna dair Türkiye'de geniş bir konsensüs mevcuttur.

6 Euronews, 19.9.2023 <https://tr.euronews.com/2023/09/19/cumhurbaskanligi-hukumet-sistemi-patronlara-yaradi-iscinin-milli-gelirden-aldigi-payda-ser#:~:text=%C4%B0%C5%9F%C3%A7ig%C3%BCc%C3%BC%20%C3%B6demelerinin%20Gayrisafi%20Yurti%C3%A7i%20Has%C4%B1la,4%20liran%C4%B1n%20%20liras%C4%B1n%C4%B1%20kaybetti.>

7 2019 yılında merkezi yönetim tarafından yapılan toplam bütçe harcamalarının % 40'ı cari transfer harcamalarından oluşmaktadır.

Grafik 4: Transferler ve Sübvansiyonlar Skoru

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

transfer harcamalarının GSYH içindeki payı 2004 yılında %4,8 iken 2020 yılında 2 katından fazla artarak %9,9'a çıkmıştır.⁸ Diğer harcamalarda olduğu gibi, son yıllarda cari transfer harcamaları nominal olarak artsa da GSYH içindeki payı azalmış ve 2023 yılında %9'a düşmüştür.⁹

Cari transfer harcamalarının alt bileşenlerine bakıldığında en dikkat çekici değişimin görev zararları kaleminde yaşandığı görülmektedir. Görev zararlarının toplam bütçe harcamaları içindeki payı 2006 yılında %4 iken bu oran 2019 yılına gelindiğinde %9'a çıktıktan sonra 2020 yılında %7'ye düşmüştür. Bu kalemin cari transfer harcamaları içindeki payı ise söz konusu yıllarda %15'ten %23'e çıkmıştır. Görev zararları içindeki en büyük payı ise sosyal güvenlik kurumlarının zararları oluşturmaktadır.¹⁰

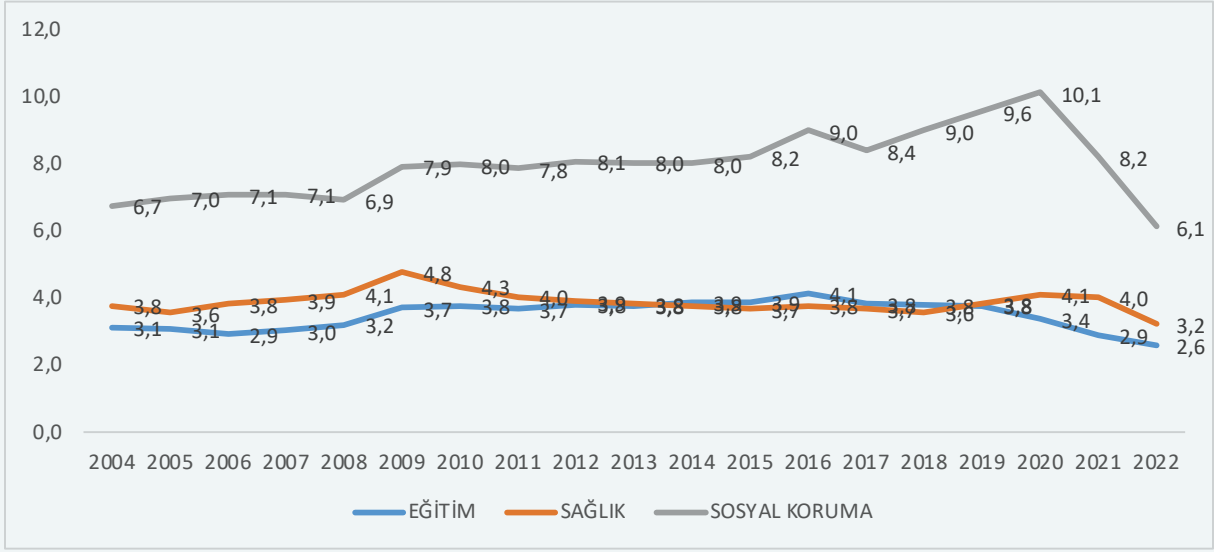
2000'li yıllarda transfer harcamaları ile yakından ilişkili olan eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarında genel olarak bir artış yaşanmıştır. Bu harcamaların GSYH içindeki payı 2004 yılında %13,6 iken 2020 yılında %17,6'ya yükselmiştir. Bu harcamalar içinde, özellikle Sosyal Koruma Harcamalarındaki (SKH) artış dikkat çekicidir. 2004 yılında 6,7 olan SKH'nın GSYH'ye

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı, <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540022258789-43a5759e-f454>; T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Ekonomik Göstergeler, Kamu Maliyesi, <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler>.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporu, Temmuz 2024, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/07/2024-Merkezi-Yonetim-Butce-Gerceklesmeleri-ve-Beklentiler-Raporu.pdf>

¹⁰ (SGK zararlarının toplam bütçe içindeki payı 2006'da %4, 2009'da %8 ve 2020'de %6'dır). T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri (2006-2020)

Grafik 5: Kamu Kesimi Sosyal Harcamaların GSYH'ye Oranı

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
<https://www.sbb.gov.tr/resmi-istatistik-programina-katkilarimiz/>

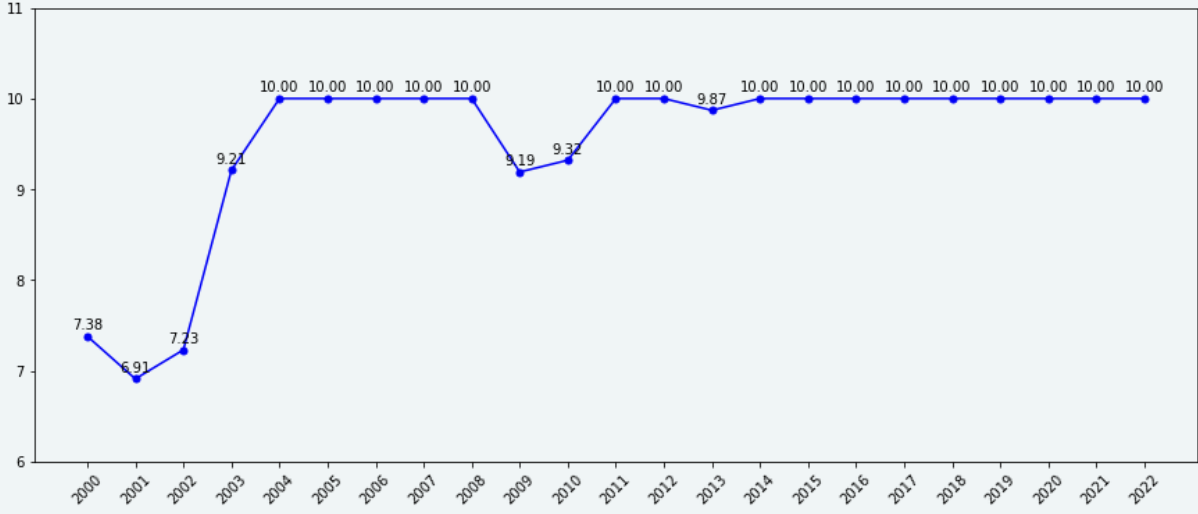
oranı 2020 yılında 10,1'e çıkarak yaklaşık %50'lik bir artış göstermiştir. SKH içindeki en büyük artış ise 2004 yılından 2020 yılına %300'lük bir artış gösteren sosyal yardım ve primsiz ödemeler harcamaları kaleminde gerçekleşmiştir. Diğer harcama kalemlerinde olduğu gibi, SKH 2020 yılından sonra hızla azalarak GSYH'nin %6,1'i seviyesine düşmüştür (Grafik 5). Bu düşüşe en büyük katkıyı GSYH içindeki payı %40'tan fazla azalan Emekli Aylıkları ve Diğer Harcamaları kalemi olmuştur.

Türkiye'de incelenen dönemde sosyal yardımlarda ciddi bir artış gerçekleşmiştir. Örneğin sosyal sigorta sistemine tabi olmayan kişilere 2002 yılında yapılan sosyal harcamalar (sosyal yardım ve hizmet) GSYH'nin %0,5'ini oluştururken, yaklaşık 2,5 kat artarak, 2019 yılında bu oran %1,24'e yükselmiştir. 2000'li yıllarda sosyal yardımlardan faydalanan hane sayısında da bir artış söz konusudur. 2012 yılında 2.101.611 hane sosyal yardımlardan faydalananırken, bu sayı -iki kattan fazla artarak- 2022 yılında 4.419.286 haneye çıkmıştır.¹¹ TS skorunun diğer ayağı olan sübvansiyonlarda da 2000'li yıllardan günümüze ciddi bir artış söz konusudur. Merkezi yönetim tarafından verilen sübvansiyonların GSYH içindeki payı düşük olsa da 2000 yılından 2022 yılına 0,19'dan 1,50'e çıkarak %600'den daha fazla bir artış göstermiştir.¹²

¹¹ Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu; ASPB, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Sosyal Yardım İstatistikleri Bülteni, Eylül 2012

¹² IMF Verileri, <https://data.imf.org/regular.aspx?key=60991457>

Grafik 6: Kamu Yatırımları Skoru

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

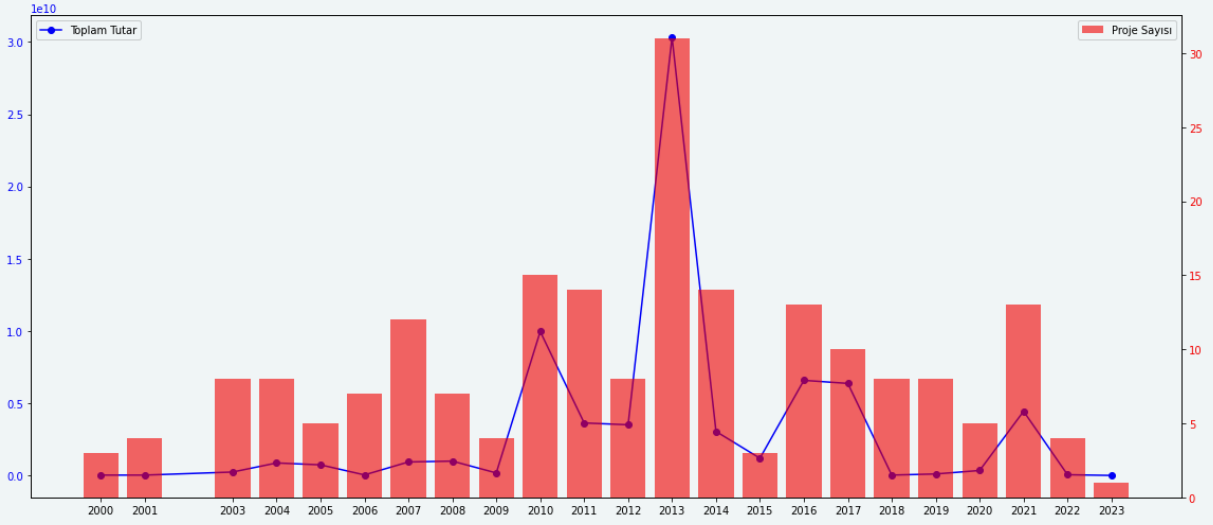
3. KAMU YATIRIMLARI (KY)

DEB skorunun üçüncü bileşeni KY'dır. Bu alandaki skorlar KY'nın toplam yatırımlara oranına ilişkin verilere dayanmaktadır. KY'nın toplam yatırım içindeki payı %15'ten az olduğunda, ülkelere 10 puan verilmektedir. Türkiye'de 2000'li yılların başında %20'nin üzerinde olan KY'nın toplam yatırımlara oranı, ilerleyen yıllarda çoğunlukla %15'in altında kalmıştır. Buna paralel olarak, 2000 yılında 7,4 olan Türkiye'nin bu alandaki skoru 2004'te 10'a yükselmiş ve sonraki yıllarda da genellikle bu seviyeyi korumuştur (Grafik 6).

KY'nın toplam yatırımlar içindeki payına ilişkin olarak bir noktanın altına çizilmesi gerekir. 2000'li yıllarda KY'nın finansmanına ilişkin bir değişim gerçekleşmiş, özellikle altyapı projelerinin gerçekleştirilmesinde Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) yönteminin önemi artmıştır. Grafik 7'de 2000'lerden itibaren bu yöntemle finanse edilen projelerin hem sayısının hem de yatırım tutarlarının arttığı görülmektedir. Bu yatırımların finansmanı çoğunlukla özel sektör tarafından sağlanmakta, daha sonra bu yatırımların işletmesi belirli gelir garantisi ile finansman sağlayan şirkete verilmekte veya proje kapsamında üretilen bina, makine ve ekipmanlar finansman sağlayan şirketten kiralanmaktadır. Bu sistemde her ne kadar kaynak başlangıçta özel kesim tarafından bulunuyor olsa da bu bedel daha sonra bütçeden ilgili özel sektör kuruluşlarına geri ödenmekte ve sözleşmede belirlenen dönem sonunda da ilgili yatırım kamuya devredilmektedir. Sonuç itibarıyla, KÖİ yöntemiyle finanse edilen projeler birer kamu yatırımdır. Ancak bu yatırımlar Türkiye'deki istatistik verileri derleyen kurumlar tarafından bir özel sektör yatırımı olarak değerlendirilmekte ve özel yatırımlar içinde yer almaktadır.¹³ Dolayısıyla, Türkiye'ye

¹³ Bu konuda bkz. Emek (2021)

Grafik 7: Kamu-Özel İşbirliği İle Yürütülen Projeler

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verileri
<https://koi.sbb.gov.tr/>

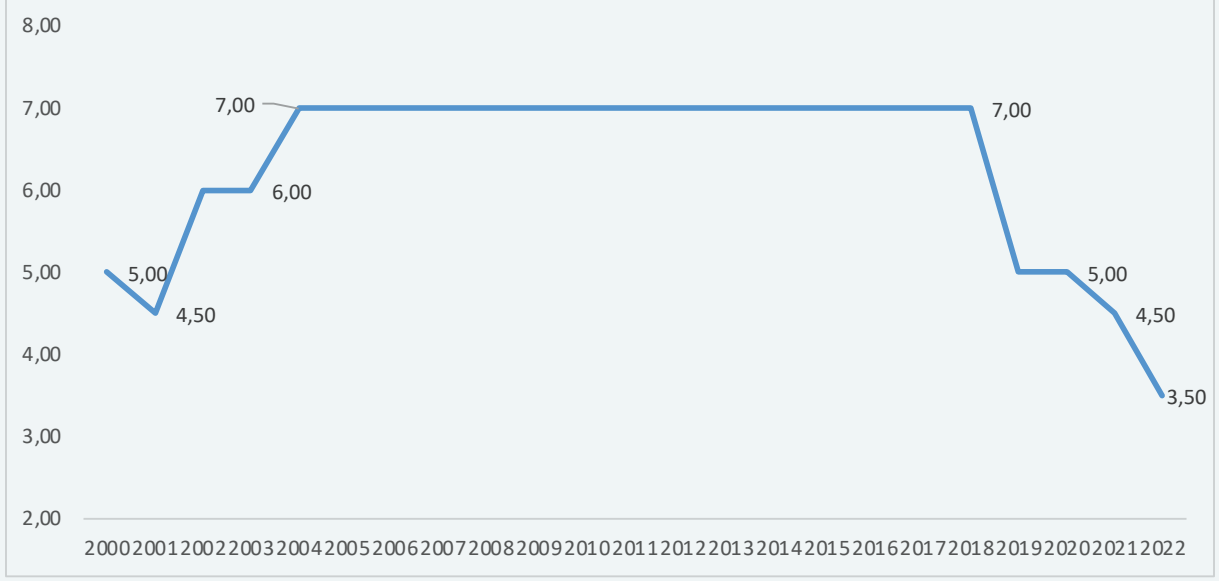
ilişkin istatistiklerde kamu yatırımlarının toplam yatırımlara oranının olduğundan düşük gösterildiğini ve buna göre yapılan değerlendirmelerin gerçeği tam olarak yansıtmadığını söylemek yanlış olmaz.

4. EN YÜKSEK MARJİNAL VERGİ ORANI (EYMVO)

DEB kriterinin dördüncü bileşeni en üst gelir dilimindeki kazancın hangi vergi oranından vergilendirildiğidir. Vergi oranlarının yükselmesi, devletin bir kişinin yarattığı değer eskisine göre daha büyük bir kısmına el koyması ve daha önemlisi, özel girişimcilerin daha fazla kazanmaları önündeki motivasyonlarının azaltılması anlamına gelir. Dolayısıyla, yüksek marjinal vergi oranlarına ve düşük gelir eşiklerine sahip ülkeler daha düşük derecelendirilmektedir.

Bu bileşen, en üst marjinal gelir vergisi oranına ve en üst marjinal gelir ve bordro vergisi oranına ve bu oranların uygulanmaya başladığı eşiklerine dayanmaktadır. Üst marjinal vergi oranını hesaplamak için bu iki alt bileşenin ortalaması alınmaktadır. Türkiye’de en üst marjinal gelir vergisi oranı 2000 yılında %45 seviyesinde iken %35 seviyesine düşmüş, ancak 2020 yılında % 40’a yükseltilmiştir. Benzer şekilde, 2000 yılında %45 seviyesinde olan en üst marjinal gelir ve bordro vergisi oranı da %35 seviyesine düşmüş ve uzun yıllar bu seviyede kalmıştır. 2019 yılında 7194 sayılı kanunla ücret geliri elde edenlere ilişkin yapılan bir düzenleme ile yeni bir vergi dilimi ihdas edilmiş ve marjinal vergi oranı %48’e yükseltilmiştir. 2021 yılında bu oran revize edilerek % 55’e yükseltilmiştir. Buna

Grafik 8: En Yüksek Marjinal Vergi Oranı Skoru

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

bağlı olarak Türkiye'nin 2004 yılından beri 7 olan bu alandaki skoru 2019'dan itibaren hızla azalarak 2022 yılında 3,5'e düşmüştür (Grafik 8).¹⁴

Gelir vergisinin en üst dilimi üzerinden hesaplanan marjinal vergi oranı ilave kazanç sağlama motivasyonuna ilişkin bir gösterge sağlasa da devletin vergiler aracılığıyla ekonomideki kaynakların ne kadarını kontrol ettiğine ilişkin yeterli enformasyon sağlamayabilir. Türkiye'deki vergi yapısı incelendiğinde devletin vergiler aracılığı ile ekonomiye müdahalesine ilişkin biraz daha farklı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de 2022 yılında toplanan vergilerin %62'sini dolaylı vergiler oluşturmaktadır.¹⁵ Aynı yılda gelir, kar ve sermaye kazançları üzerinden alınan vergilerin toplam vergiler içindeki payı %36, gelir vergisinin payı ise sadece 18,6'dır.¹⁶ Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin toplam vergi gelirini sağlayan esas unsurun gelir üzerinden alınan doğrudan vergiler değil, tüketim ve harcamalar üzerinden alınan dolaylı vergiler olduğu görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, 2014). Bu veriler, alternatif göstergeler kullanıldığında, Türkiye'de devletin vergiler aracılığıyla ekonomideki kaynakların ne kadarını kontrol ettiğine ilişkin Ekonomik Özgürlükler Endeksi'ndeki değerlendirmeden farklı sonuçlara ulaşma ihtimali yüksek gözükmemektedir.

¹⁴ Bu düşüşlerde vergi oranlarındaki değişimler yanında dolar bazında reel gelirdeki düşüşler de etkili olmuştur.

¹⁵ Genel yönetim bütçe istatistikleri 2006-2024

¹⁶ T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022 Yılı Genel Yönetim Bütçe İstatistikleri

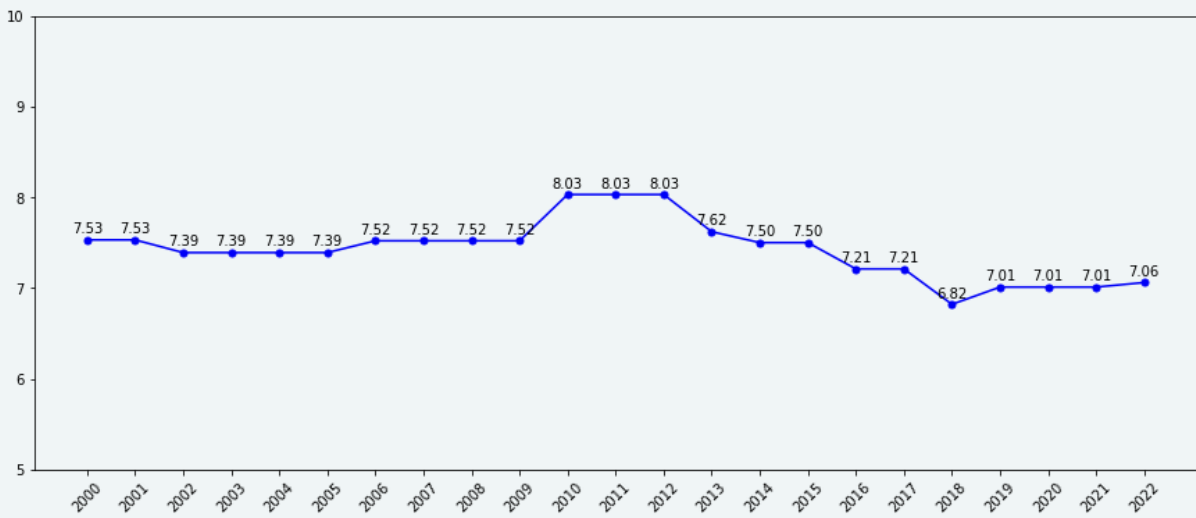
5. DEVLETİN SAHİP OLDUĞU VARLIKLAR (DSOV)

DEB göstergesinin beşinci bileşeni olan DSOV diğer dört bileşenden farklı olarak, objektif ekonomik göstergelere değil, bu konu ile ilgili ülke uzmanlarının subjektif değerlendirmelerine dayanmaktadır. DSOV kriteri, bir ülkedeki demokrasi düzeyini kavramsallaştırmayı ve ölçmeyi hedefleyen Varieties of Democracy (V-Dem) projesinde yer alan değerlendirme sorularından biri olan “Devlet ekonomideki önemli sektörleri doğrudan kontrol ediyor mu (ya da sahibi mi)?” sorusuna ülke uzmanlarının verdiği cevaplara göre yapılmış bir değerlendirmeyi ifade etmektedir. Türkiye’nin bu alandaki skoru 2000’li yılların başında artmış olsa da 2012 yılından itibaren sürekli düşerek 2022 yılında başlangıçtaki seviyesinin çok altındaki bir seviyeye gerilemiştir (Grafik 9).

2012 yılından itibaren Türkiye’nin DSOV skoru neden düşmektedir? Bu soruya DSOV ölçütünün subjektif niteliği nedeniyle net bir cevap vermek mümkün değildir. Aşağıdaki grafikte 1986-2019 yılları arasında yapılan özelleştirmelerin gelişimi gösterilmektedir. Görüldüğü gibi 2000’li yılların başından itibaren Türkiye’de hızlı bir özelleştirme hareketi başlamış ve 2012 yılında zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Türkiye’nin artan DSOV skoru yaşanan hızlı özelleştirme süreci ile ilişkilendirilebilir. Aynı grafikte 2012 yılından itibaren özelleştirmenin hız kestiği görülmektedir. 2012 yılından itibaren DSOV skorunda gözlemlenen düşüş kısmen özelleştirmede yaşanan bu gerilemeye atfedilebilir.

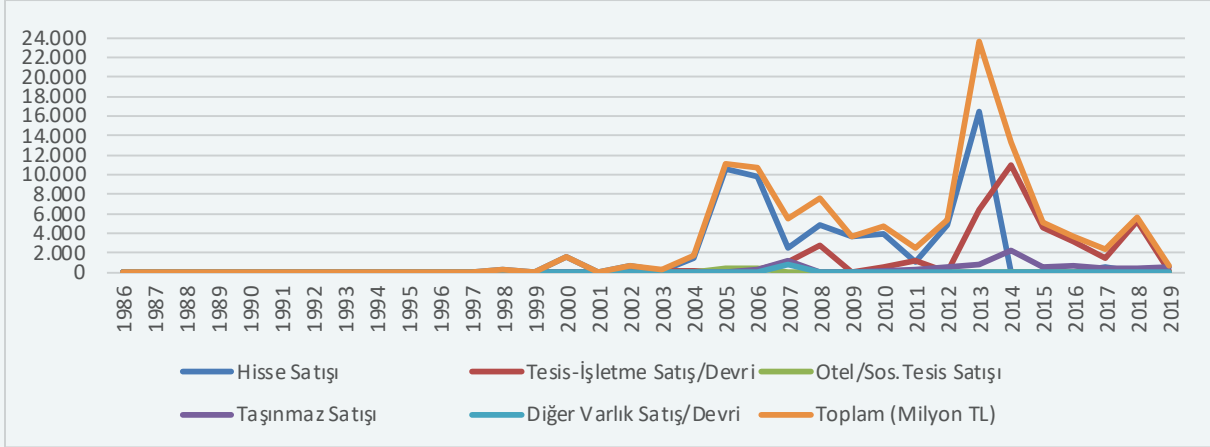
Diğer taraftan, ekonomik faaliyetlerde yeni kamu kurumlarının ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Örneğin, 2015 yılında faizsiz finans alanında faaliyet gösteren kamuya ait iki katılım bankası

Grafik 9: Devletin Sahip Olduğu Varlıklar Skoru

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

Grafik 10: Türkiye’de Yıllar İtibariyle Özelleştirme Uygulamaları (Milyon TL)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Özelleştirme Uygulamaları verileri, <https://www.oib.gov.tr/turkiyede-ozellestirme>

kurulmuştur (Ziraat Katılım ve Vakıf Katılım). Yine, 1980’lerden sonra başlayan piyasa ekonomisine geçiş süreci ile sahip olduğu kombinaları satılan, satış mağazaları kapatılan Et ve Balık Kurumu 2013 yılında ismi değiştirilerek (Et ve Süt Kurumu) yeniden aktif hale getirilmiş, kuruma bağlı yeni kombinalar kurulup, yeni satış mağazaları açılmıştır. Elektrik üretim piyasasının en büyük oyuncusu bir kamu kuruluşu olan Elektrik Üretim AŞ. dir.¹⁷ Mobil telefon piyasasındaki mevcut üç oyuncudan ikisi kamu kontrolündedir. 2023 yılında bankacılık sektörünün yaklaşık %40’ı kamu bankalarının kontrolündedir (Türkiye Bankalar Birliği, 2024). Bu tip girişimlerin sayısı sınırlı olsa da bir zihniyet değişimi sinyalleri olarak algılanıp Türkiye’nin DSOV skorunun düşüşüne katkıda bulunmuş olabilir.

6. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir ülkenin Ekonomik Özgürlükler Endeksi’ndeki konumunu belirleyen bileşenlerden biri iktisadi kararların ne kadarının siyaseten verildiğidir. Bir ekonomide siyaseten verilen kararların artması bireysel kararların (özgürlüklerin) kısıtlanması anlamına gelir. Devletin verdiği kararların oranının bireysel kararlar aleyhine artması devletin kontrol ettiği kaynakların artması ile mümkün olabilir. Bu nedenle DEB skorunun belirlenmesinde devletin gelirleri, harcamaları ve sahip olduğu varlıkların değerindeki değişimler temel göstergeleri oluşturmaktadır. Bu göstergelerdeki yükselmeler (düşüşler) DEB’in artışına (düşüşüne) işaret etmektedir.

Bu çalışmada 2000’li yılların başından itibaren Türkiye’nin DEB skorunun ve DEB skorunu belirleyen göstergelerin gelişimi incelenmiştir. Burada üç önemli bulgu göze çarpmaktadır. Birincisi, ekonomik kriz dönemlerinde (2001, 2009 ve 2020) Türkiye’nin DEB skoru dip yapmakta

¹⁷ EÜAŞ’a ait kapasitenin pazardaki payı 2023’te %20’dir (PwC, 2023)

(devletin ekonomi üzerindeki kontrolü artmakta), takip eden yıllarda yükselmektedir (devletin ekonomi üzerindeki kontrolü azalmaktadır). Ekonomik kriz dönemlerinde devletin özellikle harcamalar içindeki payının arttığı düşünülürken bu beklenen bir gelişmedir.

DEB skoruna ilişkin ikinci önemli bulgu, 2005 yılından itibaren 2020 yılına kadar DEB skorunun azalan bir trende sahip olması, bir başka deyişle devletin ekonomik büyüklüğünün artıyor olmasıdır. DEB skorunu oluşturan temel bileşenler incelendiğinde devletin ekonomik büyüklüğündeki bu artışın temelde devletin harcamalarındaki artışlardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Harcamalardaki artışın temel kaynağı kamuda çalışanların ve sosyal yardım alanların sayısının artması, sosyal güvenlik açıkları ve diğer transferlerdir. Ayrıca, son yıllarda artan harcamaların finanse edilmesi amacıyla vergilerin artırılması da DEB skorunun düşüşüne katkıda bulunmuştur. Bunun yanında konu ile ilgili uzmanlar da ilgili dönemde DSOV'ın da arttığını göstermektedir. Bu da DEB skorunun düşüşüne katkıda bulunmuştur. Özetlemek gerekirse, 2005-2020 yılları arasında devletin harcamalarındaki ve sahip olduğu varlıklardaki artışlar ve vergilerdeki artışlar Türkiye'de devletin/siyasetin ekonomideki etkinliğini, piyasa mekanizması aleyhine arttırmıştır.

Üçüncü olarak, 2020 yılından sonra özellikle harcama kalemlerinde gözlemlenen düzelme dikkat çekicidir. Bu azalmanın temel sebebi, devletin harcamalarının nominal olarak artmasına rağmen, yükselen enflasyon nedeniyle reel olarak azalmasıdır. Bir başka deyişle, 2000'li yıllar boyunca politik nedenlerle geniş kitlelere aktarılan kamu kaynakları son yıllarda enflasyon vergisi ile geri alınmıştır.

Bu çalışmanın sonuçları, Türkiye'de devletin ekonomik büyüklüğünün 2000'li yıllarda nasıl değiştiğinin göstermesi yanında, devletin ekonomik büyüklüğünün ölçülmesinde kullanılan göstergelerin bazı zafiyetlerine de dikkat çekmektedir. Örneğin, kamudaki ücretler, yapılan sosyal yardımlar ve transferlerde gözlemlenen reel azalmalar incelenen dönemde DEB'nin azaldığına ilişkin bir intiba yaratsa da ilgili dönemde hem kamuda çalışanların hem sosyal yardım alanların sayısı sürekli artmıştır ki bu devletin harcamaları azalmasına rağmen daha fazla sayıda kişinin ekonomik kararlarını etkilediğini göstermektedir. Aynı şekilde, son yıllarda KY'nın dolaylı olarak yapılmasının yaygınlaşması nedeniyle KY'ya ilişkin göstergelerin KY'nın gerçek değerini göstermediğine ilişkin endişeler ortaya çıkmıştır. Yine, DSOV göstergesi subjektif niteliği nedeniyle tartışmaya açıktır. Zaman içinde bu zafiyetlerin giderilmesi Devletin Ekonomik Büyüklüğü'ne ilişkin daha iyi bir fikir elde etmemizi sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Emek, U. (2021). *Kamu-Özel İşbirliklerinde fırsatlar ve tehditler*, Ankara: TÜRMOB Yayınları, 505.

Gwartney, J., Lawson R., and Murphy R. (2024). *Economic Freedom of the World: 2024 Annual Report*. Fraser Institute.

- Karaman, V. (2020). Türkiye’de kamu kesiminin büyüklüğünün, kamu istihdamı aracılığı ile ölçülmesi. *Turkish Studies - Social*, 15(7), 153-169. <https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.47141>
- Mitchell M. (2024). *Economic Freedom: What Is It? How Is It Measured? And How Does It Affect Our Lives?* <http://www.fraserinstitute.org> (Erişim Tarihi: 10.11.2024)
- PwC. (2023) Türkiye’de Elektrik Piyasasına Genel Bakış, Eylül 2023, <https://www.pwc.com.tr/tr/sektorler/enerji/turkiye-elektrik-piyasasına-genel-bakis-2023.pdf>
- Türkiye Bankalar Birliği, Bankalarımız 2023, Mayıs 2024, Yayın No : 355
- Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı. (2014). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018: Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

2. BÖLÜM

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ VE MÜLKİYET HAKLARI

Doç. Dr. Ali Rıza Çoban

Ekonomik özgürlükler raporunun “Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları” başlıklı ikinci bölümünde Türkiye’nin ortalama puanı 10 tam puan üzerinden 4.81 olup, 5.23 olan dünya ortalamasının bile altındadır. Ayrıca bu puan orta gelir tuzağına düşmüş olan dört Asya ülkesinin (Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland) ortalama puanının bile altındadır.

Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları bölümünde dokuz alt kategori altında ülke puanları yer almaktadır. Buna göre 10 tam puan üzerinden yapılan değerlendirmede Türkiye’nin puanları şöyledir: a) Yargı bağımsızlığı: 3.96, b) Tarafsız mahkemeler: 3.53, c) Mülkiyet hakları: 6.46, d) Ordunun müdahalesi: 3.33, e) Hukuki güvenlik: 4.35, f) Sözleşmeler: 3.84, g) Taşınmaz mülkiyeti: 8.93, h) Polis ve suç: 5.29 ve Cinsiyet Eşitsizliği Endeksinde de: 1 tam puan üzerinden 0.94’tür. Aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi bu puanlar Dünya ortalamasının çok altında olduğu gibi, orta gelir tuzağındaki ülkeler dikkate alındığında bile oldukça düşüktür.

Aşağıdaki tabloda ilk on sırada yer alan ülkelerin puanları, bu on ülkenin ortalaması, dünya ortalaması, Singapur, orta gelir tuzağını aşarak kişi başına düşen milli gelirini yükseltmeyi başarmış dört Asya ülkesinin (Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan) ortalaması, orta gelir tuzağına düşmüş dört Asya ülkesinin (Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland) ortalaması ile Türkiye’nin puanları karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

Türkiye’de hukuk sisteminin çok köklü sorunları olduğu ve hukuk devletinde son on yılda sürekli bir gerilemenin yaşandığı bağımsız ölçüm ve değerlendirme yapan bütün endekslerde göze çarpmaktadır.

Türkiye’de son on yılda hukuk devleti alanındaki gerileme Hukuk Devleti Endeksi skorlarında da gözlemlenmektedir. 2015 yılı raporunda Türkiye’nin ortalama puanı 0.46 iken, 2023 yılında 0.41’ye düşmüştür. Sıralamada ise 80. sıradan 142 ülke arasında 117. sıraya gerilemiştir.¹⁸ Hukuk

¹⁸ <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2023/Türkiye>

Tablo 1: Hukukun Üstünlüğü ve Mülkiyet Hakları Puanları

Ülkeler	2A Yargı Bağımsızlığı	2B Tarafsız Mahkemeler	2C Mülkiyet Hakları	2D Askerin Müdahalesi	2E Hukuki Güvenlik	2F Sözleşmeler	2G Taşınmaz Mülkiyeti	2H Polis ve Suç	Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi	2 Hukuk Sistemi & Mülkiyet Hakları
Danimarka	8,57	8,79	9,17	10,00	9,80	7,71	9,73	9,04	1,00	9,10
Yeni Zelanda	8,64	8,79	9,05	10,00	8,25	8,06	9,90	9,34	1,00	9,00
Norveç	8,46	8,61	8,97	10,00	9,47	8,20	9,12	8,99	1,00	8,98
İsviçre	8,54	8,84	9,52	10,00	8,70	6,67	9,60	9,52	1,00	8,92
Finlandiya	8,60	8,38	9,67	10,00	9,45	7,53	7,52	9,77	1,00	8,86
İzlanda	7,93	8,72	9,10	10,00	9,05	7,14	8,75	9,51	1,00	8,77
Hollanda	8,10	8,65	9,24	10,00	9,28	7,71	7,95	8,38	1,00	8,66
Lüksemburg	8,24	8,35	9,24	10,00	9,11	8,73	6,18	9,30	1,00	8,64
Avusturya	8,47	8,06	9,22	10,00	8,98	7,84	8,14	7,96	1,00	8,58
Avusturya	7,87	7,68	9,31	10,00	9,00	7,16	8,10	9,30	1,00	8,55
İlk 10 Ort.	8,34	8,49	9,25	10,00	9,11	7,67	8,50	9,11	1,00	8,81
Dünya Ort.	5,51	4,66	5,44	6,29	5,83	3,97	7,59	5,21	0,87	5,23
Singapur	6,53	7,49	9,47	8,33	8,30	8,55	8,96	9,59	1,00	8,40
Yüksek Gelir Grubu	6,67	7,12	9,00	6,88	7,67	7,59	8,00	8,33	0,97	7,55
Orta Gelir Tuzakı	5,58	4,74	6,88	4,58	5,15	4,71	7,68	5,09	0,81	4,99
Türkiye	3,96	3,53	6,46	3,33	4,35	3,84	8,93	5,29	0,94	4,81

Kaynak: Fraser Institute Verileri

Devleti Endeksinin alt kategorilerinde 100 tam puan üzerinden Türkiye'nin puanları ve dünya sıralamaları ise şöyledir: Hükümet Yetkileri Üzerindeki Sınırlamalar, 28 (137/142); Yolsuzluğun Olmaması (Yolsuzluk Düzeyi), 44 (77/142); Yönetimin Şeffaflığı, 40 (107/142); Temel Haklar, 30 (133/142); Güvenlik ve Düzen, 72 (75/142); Mevzuatın Uygulanması, 42 (116/142); Hukuk Yargılamaları, 41 (119/142); Ceza Yargılamaları, 34 (107/142).

Görüldüğü gibi hem Ekonomik Özgürlükler raporunda hem de Hukuk Devleti Endeksinde öne çıkan temel sorun kuvvetler ayrılığının fiilen ortadan kalkmış ve denge ve denetleme sisteminin işlevsiz hale gelmiş olmasıdır. Aşağıda değinileceği gibi 2017 Anayasa değişikliği sonrasında bütün yetkiler yürütme organında toplanmış, yasama ve yargı fiilen yürütmenin denetimi ve kontrolü altına girmiştir. Bu da yargı bağımsızlığının oldukça zayıflamasına neden olmuştur.

Nitekim Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesinin 7 Kasım 2024 tarihinde yayınladığı Türkiye'ye ilişkin Periyodik Gözlem Raporunda¹⁹ 2017 Anayasa değişiklikleri ile yürütmenin yetkilerinin yasama ve yargının aleyhine olarak aşırı derecede artırıldığı ve kuvvetler ayrılığı ve hesap verebilirliğin ortadan kaldırıldığı vurgulanmaktadır. Raporda yapılacak yasal değişikliklerle kuvvetler ayrılığının ve hesap verebilirliğin güvence altına alınması tavsiye edilmiştir. Özellikle

¹⁹ United Nations Human Rights Committee (2024). "Concluding observations on the second periodic report of Türkiye", CCPR/C/TUR/CO/2.

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2FTUR%2FCO%2F2&Lang=en

de yasal çerçevede ve uygulamada yargının tam bağımsızlığının ve tarafsızlığının sağlanması gerektiği belirtilmiştir.²⁰

Avrupa Komisyonu'nun Türkiye Raporlarında sürekli olarak hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı alanındaki gerilemelere vurgu yapılmaktadır.²¹ 2024 yılı Raporunda “Yargı ve Temel Haklar” başlığı altında Komisyon, Türkiye'nin bu alanda hazırlığın “ilk aşamasında” (early stage of preparation) olduğunu belirttikten sonra, bu alanda son raporlama döneminde “herhangi bir ilerlemenin sağlanmadığı” (No progress) ve kaygıların devam ettiğini belirtmektedir.²²

7. 2017 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ SONRASINDA TÜRK ANAYASAL SİSTEMİ VE DENGE VE DENETLEME MEKANİZMALARININ DURUMU

Türkiye’de 2017 yılında, darbe teşebbüsünün ardından ilan edilen olağanüstü hâl (OHAL) devam ederken yapılan Anayasa değişikliği ile hükümet sistemi değiştirilerek “başkancı” (Erdoğan, 2021: 8) bir sistem kabul edilmiştir. Mevcut sistemde yürütme yetkisi tek başına Cumhurbaşkanına ait olup, Cumhurbaşkanı partisi yoluyla parlamentoyu ve sahip olduğu geniş atama yetkileriyle yargıyı kontrolü altında tutma olanaklarına sahiptir. Yeni sistemin başkancı bir rejim olarak tanımlanmasının nedeni, tüm denge ve denetleme mekanizmalarını ortadan kaldırarak, devlet yönetimini tamamen seçilmiş güçlü başkanın tekeline vermiş olmasıdır. Mevcut sistemde yasama organının ve yargının başkanı denetleme olanakları önemli ölçüde ortadan kalkmış, cumhurbaşkanlığı kararnameleri yoluyla Cumhurbaşkanı güçlü bir şekilde yasama yetkisinin ortağı haline gelmiştir. Geniş atama yetkileri yoluyla yargıyı tek başına kontrol etme imkanına sahip olmuştur. Dolayısıyla mevcut sistemde yasama, yürütme ve yargı arasında yatay bir denge yerine, en üstte cumhurbaşkanının yer aldığı hiyerarşik bir ilişki biçimi söz konusudur (Erdoğan, 2021: 10).

Mevcut sistemde parlamentonun denetim olanakları önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Parla-mentonun Cumhurbaşkanının yaptığı Cumhurbaşkanı yardımcıları, bakanlar ya da diğer üst düzey kamu görevlilerine ilişkin atamalarda hiçbir rolü olmadığı gibi, yürütme organı üzerindeki geleneksel siyasi denetim araçları da tamamen işlevsizdir. Meclis araştırması, genel görüşme ve yazılı soru imkânı bulunmakla birlikte bu yöntemlerin uygulamada işletilmesi mümkün olmamakta ve herhangi bir siyasi sonucu bulunmamaktadır. Tüm yetki Cumhurbaşkanında

²⁰ United Nations Human Rights Committee (2024). “Concluding observations on the second periodic report of Türkiye”, CCPR/C/TUR/CO/2., s. 7-8.

²¹ European Commission (2021). *Turkey Report 2021*, s. 21.
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/turkey-report-2021_en

²² European Commission (2024). *Turkey Report 2024*, s. 21.
https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/8010c4db-6ef8-4c85-a-a06-814408921c89_en?filename=T%C3%BCrkiye%20Report%202024.pdf s. 4.

olmasına rağmen Cumhurbaşkanına soru sorulamamaktadır, bakanlara sorulan yazılı sorulara ise cevap verilme oranı oldukça düşüktür.²³

Parlamentonun yasamadaki etkinliği de önemli ölçüde azalmıştır. Öncelikle Cumhurbaşkanına temel haklara ilişkin hususlar dışında neredeyse hemen her konuda cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle doğrudan düzenleme yapma yetkisi tanınmıştır. Yeni sistemin yürürlüğe girdiği 2018 yılından beri toplam 166 cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılmış ve tüm devlet teşkilatı bu kararnamelerle yeniden düzenlenmiştir. Diğer taraftan kanun tasarısı yetkisi kaldırılmış olmakla birlikte kanunlaşan tüm tekliflerin yürütme tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanının parti lideri olması, kendi parti grubu yoluyla parlamentoyu da fiilen kontrol etmesine olanak tanımaktadır. Çoğunlukla yürütmenin hazırladığı teklifi imzalayan milletvekillerinin teklifin içeriğine hâkim olmadığı ve komisyonlarda gerçek bir müzakere imkânı bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Bir başka temel sorun da neredeyse tüm kanun tekliflerinin torba kanun şeklinde hazırlanmış olmasıdır. Bu uygulama kanun tekliflerinin uzman komisyonlarda tartışılmasını ve sivil toplumun yasama sürecine katkı yapmasını engellemektedir. İktidarın yasalaştırmak istediği teklifler yürütme tarafından hazırlanmakta ve kamuoyunda ve daha önemlisi parlamentoda yeterince tartışılmadan çok hızlı bir şekilde ve hiçbir değişiklik önerisi dikkate alınmadan kabul edilmektedir. Yeni sistem yürürlüğe girdikten sonra muhalefet partilerine mensup milletvekilleri tarafından verilmiş tek bir teklif bile yasalaşmamıştır. Bu da kanun yapma sürecinin de fiilen Cumhurbaşkanının kontrolünde olduğunu göstermektedir.

Parlamentonun bütçe üzerinde de gerçek bir denetim yetkisi bulunmamaktadır. Milletvekillerinin gelir azaltıcı ya da gider artırıcı bir değişiklik yapması mümkün değildir. Bütçenin kabul edilmemesinin herhangi bir siyasi sonucu bulunmamaktadır.

Cumhurbaşkanı yargı üzerinde de tam bir kontrole sahiptir. Tüm hâkim ve savcılarının her türlü atama, tayin, terfi, disiplin ve özlük işlerinden sorumlu olan Hakimler ve Savcılar Kurulunun (HSK) 13 üyesinden altısını doğrudan Cumhurbaşkanı seçmekte, yedi üye ise parlamento tarafından seçilmektedir. Ancak parlamento çoğunluğunun Cumhurbaşkanının partisine ait olması dolayısıyla esasen parlamento tarafından yapılan seçimler de Cumhurbaşkanının kontrolindedir. Aynı durum Anayasa Mahkemesi üyelerinin seçimi açısından da geçerlidir. 15 üyenin 12'si Cumhurbaşkanınca atanmakta, üç üye ise parlamento tarafından seçilmektedir. Atama ve seçim süreçleri en liyakatli adayların seçimine imkân verecek şeffaflıktan uzaktır. Bu nedenle de genellikle ilgili pozisyon için en uygun adaylardan ziyade, söz dinleyecek adayların seçilmesinin tercih edildiği gözlemlenmektedir.

²³ Yeni sistemin yürürlükte olduğu 27. Yasama Döneminde Cumhurbaşkanlığı Yardımcılığı ve bakanlara yöneltilen ve işleme alınan toplam 46 bin 13 yazılı soru önergesinin 5 bin 109'u süresi içinde, 23 bin 552'si süresi geçtikten sonra olmak üzere toplam 28 bin 742'ine yanıt verilmiş, 16 bin 68 soru önergesi yanıtızsız bırakılmıştır. <https://www.gazeteduvar.com.tr/bakanlar-16-bin-soru-onergesine-yanit-vermedi-haber-1527804>

Denge ve denetim işlevi görebilecek bağımsız kurulların da tamamı Cumhurbaşkanının kontrolü altındadır. Bir iki istisna dışında tüm kurul üyeleri Cumhurbaşkanınca atanmaktadır. Bu kurumların pek çoğu bugün tamamen işlevsiz hale gelmiştir.

Sonuç olarak, 2017 Anayasa değişiklikleri sonucu kurulan yeni rejim bütün yetkilerin başkanda toplandığı, gerçek bir denge ve denetleme mekanizması içermeyen, keyfiliklere açık bir sistem öngörmüştür. Böyle bir sistemde ne sivil ve siyasi özgürlüklerin ne de ekonomik özgürlüklerin güvence altında olduğunu söylemeye olanak bulunmamaktadır.

8. TÜRKİYE’NİN YARGI SORUNU

Hukukun üstünlüğünün vazgeçilmez koşulu yargı işlevinin tarafsız ve bağımsız bir şekilde yerine getirilmesidir. Zira ancak bağımsız, tarafsız ve yetkin bir yargı hukuku bütün vatandaşlar açısından eşit bir şekilde uygulama kabiliyetine sahip olacaktır. Ayrıca keyfi yönetimi önleyecek yegâne çare, etkin bir yargı denetimidir. Etkin yargı denetimi ise bağımsızlık, tarafsızlık ve yetkinlik nitelikleri güvence altına alınmadan sağlanamaz (Çoban, 2021). Bangalore Yargı Etiği ilkelerine göre “*yargı bağımsızlığı, hukukun üstünlüğünün ön koşulu ve adil yargılanmanın temel garantisidir. Bu nedenle hâkim, hem bireysel hem de kurumsal yönleriyle yargı bağımsızlığını korumalı ve bu konuda örnek teşkil etmelidir.*”²⁴

Türkiye’de yargının bağımsızlığı, tarafsızlığı ve yetkinliği konusunda her zaman büyük sorunlar yaşanmıştır. Özellikle yargının devleti birey haklarına önceleyen tutumu, tarafsız bir yargı-lama yapılmasını zorlaştırmıştır. Ancak 2010 Anayasa değişikliklerinden sonra yargı giderek yürütmenin kontrolüne girmiş ve bağımsızlığını büyük ölçüde kaybetmiştir.

Yargının yönetimi ve denetiminden sorumlu olan ve yargı bağımsızlığının güvencesi olması gereken Hakimler ve Savcılar Kurulunun yapısında son on yılda iki kez köklü değişiklik yapılmıştır. 2010 ve 2017 yıllarında yapılan değişikliklerle Kurulun yapısı köklü değişikliklere uğramıştır. 2010 yılında yapılan değişiklikle 22 üyeli bir kurul oluşturulmuş ve üyelerin çoğunluğunun doğrudan yargıçlarca seçilmesi öngörülmüştür. Ancak seçim usulünün Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ile çoğunlukçu bir seçim sistemi ortaya çıkmıştır. Bu da kurulun yapısında çoğulculuğu engellemiş ve seçimleri yargıyı kontrol altında tutmak isteyenler açısından hayat memet meselesi haline getirmiştir.²⁵ 2010 ve 2014 yıllarında iki kez bu sistemde seçim yapılmış ve her iki seçimi de Adalet Bakanlığının oluşturduğu listeler kazanmıştır. Bu durum Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) üyelerini yürütme organının taleplerine karşı kırılğan hale getirmiştir. Her iki seçimden sonra da bu mahkemeleri hükümetin kontrolü altına almak üzere yüksek mahkemelerin yapısında köklü değişiklikler yapılmıştır.

²⁴ Bangalore Yargı Etiği İlkeleri, Değer 1, <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/4a92e0cc-e-94b-4912-aaf9-5dfc5b885e98.pdf>

²⁵ Anayasa Mahkemesinin bu iptal kararı hem yargıyı kontrol altına alma savaşlarının bir göstergesi olması hem de daha sonraki siyasî gelişmeleri ve Türkiye’nin otoriterleşme sürecine girmesini mümkün kılmış olması açısından oldukça hayati bir kırılma noktası teşkil etmiştir.

2011 yılında 6110 sayılı Kanun²⁶ ile Danıştay üye sayısı 95'den 156'ya, Yargıtay üye sayısı 250'den 387'ye çıkarılmıştır. 2014 yılındaki seçimlerden sonra yüksek mahkeme üye sayılarına yapılan müdahaleler artmış ve 6572 sayılı Kanun²⁷ ile Yargıtay üye sayısı 387'den 516'ya ve Danıştay üye sayısı 156'dan 195'e çıkartılmıştır. 2016 yılında yüksek mahkemelerin yapısına bir müdahale daha yapılmıştır. Bu defa üye sayısı azaltılmıştır. 6723 sayılı Kanun²⁸ ile Yargıtay üye sayısı 516'dan kademeli olarak 300'e ve sonrasında 200'e, Danıştay üye sayısı ise 195'den 116'ya ve kademeli olarak 90'a düşürülmüştür.

2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği (6771 sayılı Kanun) ile kurulun adı ve yapısı yeniden değiştirilmiş ve hâkim ve savcıların üye seçmesi usulü tamamen ortadan kaldırılmıştır. 13 üyeden oluşan yeni kurulun adı Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSK) olmuştur. 2017 yılında HSK'nın yeni üyelerinin atanmasından sonra, yüksek mahkemelerin yapısı ve işleyişi tekrar değişmiş ve bir yıl önce çıkarılan yasa ile üye sayılarının tedricen düşürülmesi öngörülmüş olmasına rağmen Yargıtay'a 100 ve Danıştay'a 16 yeni üye atanmıştır.²⁹

Yargıya müdahaleler HSK ve yüksek mahkemelerle sınırlı kalmamış derece mahkemelerinde çalışan yargıçlar da müdahalelerden derin bir şekilde etkilenmiştir. Darbe girişiminden sonra 5112 hâkim ve savcı (tüm hâkim ve savcılarının yaklaşık üçte biri) haklarında ayrıntılı bir soruşturma yürütülmeden ve somut fiil isnadında bulunulmadan listeler halinde meslekten çıkarılmıştır. Sonrasında ise 17.000'den fazla yeni hâkim ve savcı alınmıştır. Bu süreçte yazılı sınavda alınması gereken asgari puanlar düşürülmüş, siyasi partilerde fiilen çalışan kişiler hâkim ve savcı olarak atanmış, atamalarda hükümete yakın vakıfların hazırladığı listelerin belirleyici olduğu yönünde belgeler ortaya çıkmıştır. Bu da görevdeki hâkim ve savcılarının üçte ikisinin tecrübesiz ve liyakat bakımından kuşkulu olduğu anlamına gelmekte ve partizan atamalar sonucu göreve getirildikleri izlenimi edinilmektedir. Otoriter rejimlerde yargının işlevi yürütmenin gücünü sınırlamak yerine, temel hakları sınırlama ve otoriteyi meşrulaştırma rolüne dönüşmektedir (Solomon, 2015: 417). Türk yargısı son yıllarda bu modele uygun hale gelmiş görünmektedir.³⁰ Böyle bir yargı teşkilatından yetkin ve adil kararlar vermesini beklemek pek gerçekçi görünmemektedir. Bu koşullar altında ne sivil ve siyasi özgürlükler ne de ekonomik özgürlükler güvence altında değildir.

Bu nedenle bütün bağımsız gözlemciler yargının tarafsızlığını, bağımsızlığını ve yetkinliğini sağlamak üzere köklü değişiklikler yapılması gerektiğini dile getirmektedirler. Avrupa Komis-

²⁶ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20100214-1-3.htm>

²⁷ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/12/20141212M1-1.htm>

²⁸ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723M2.pdf>

²⁹ 696 sayılı OHAL KHK'sı ile Yargıtay'a 100 ve Danıştay'a 16 yeni üye kadrosu tahsis edilmiştir. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171224-22.htm>

³⁰ AİHM'in Kavala ve Demirtaş kararlarının dışında çok yaygın olarak kullanılan TCK'nın 125/3, 220/6 ve 7, 301 ve 314 maddelerinin öngörülemez şekilde uygulandığı yönündeki kararlarına da hiçbir düzeydeki mahkemeler uymamaktadır.

yonu 2024 raporunda HSK'nın yeniden yapılandırılmasını tavsiye etmiş ve yargının bağımsızlığını sağlayacak yasal değişiklikler yapılması gerektiğini belirtmiştir.³¹ Aynı şekilde BM İnsan Hakları Komitesi adil yargılanma hakkının güvence altına alınması için öncelikle yargı bağımsızlığının güvence altına alınması, savcılığın işlevsel özerkliğinin sağlanması, bu çerçevede HSK'nın bağımsızlığını ve çoğulcülüğünü sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılması, hakim ve savcı atamalarının, terfi ve tayinlerinin liyakati esas alacak şekilde objektif ölçütlere göre yapılması, yargılamalarda usuli güvenceye uyulması tavsiyesinde bulunmuş ve bu hususlarda alınan tedbirlerle ilgili olarak 8 Kasım 2027 tarihine kadar Komiteye bilgi verilmesini talep etmiştir.³²

9. YOLSUZLUKLA MÜCADELE

Bir ülkede yolsuzlukların artması, hukuk dışılığın yaygınlaşması anlamına geleceğinden yatırımcılar açısından öngörülemez bir ortam doğması ve haksız rekabete maruz kalma riskinin artması sonucunu doğuracaktır. Bu da yatırımcılar açısından caydırıcı etki yaratacaktır. Türkiye'de hukuk devletindeki erozyona bağlı olarak yolsuzluk algısında da giderek bir artış yaşandığı görülmektedir.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün 2023 Yolsuzluk Algı Endeksi'nde Türkiye, bir önceki yıla göre -2 puanlık bir değişimle 34 puan almış, yani 180 ülke arasında 115. sırada yer almıştır.³³ Türkiye bu puanla 2015'ten bu yana 8 puan gerileyerek en düşük seviyesine ulaşmıştır. Bu düşüşün temel nedeni, yürütme organının aşırı baskın olduğu ve demokratik denge ve denetleme mekanizmalarının az olduğu bir hükümet sistemi değişikliğidir. Uluslararası Şeffaflık Örgütü'ne göre, yolsuzluğa karşı yasaların yetersizliği, bu yasaların uygulanmasındaki isteksizlik ve yargı bağımsızlığının olmaması ilerlemenin önünde engel teşkil etmektedir.

Örneğin, 2008'den bu yana sekiz ayrı varlık barışı yasası çıkarılmış ve bu şekilde çok çeşitli yasadışı finansal faaliyetler için teşvik edici bir ortam yaratılmıştır. Böylece, bireylerin ve kuruluşların daha önce beyan edilmemiş offshore varlıklarını ülkeye getirmelerine ve daha önce beyan edilmemiş yurtiçi varlıklarını herhangi bir vergi cezasına maruz kalmadan ve yasal incelemelerden kaçınarak beyan etmelerine olanak tanınmıştır (Erdemir, 2022). Panama, Pandora ve Paradise belgelerinin sızdırılmasıyla, Türkiye'den kaynak çıkarmak için offshore şirketlere güvenen siyasi bağlantılı milyarlarlardan oluşan bir ağ bulunduğu ortaya çıkmıştır.³⁴

31 European Commission (2024). *Turkey Report 2024*, s.5.

https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/8010c4db-6ef8-4c85-a-a06-814408921c89_en?filename=T%C3%BCrkiye%20Report%202024.pdf

32 United Nations Human Rights Committee (2024). "Concluding observations on the second periodic report of Türkiye", CCPR/C/TUR/CO/2, para. 40, 42, 68. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=CCPR%2FCO%2FTUR%2FCO%2F2&Lang=en

33 <https://www.transparency.org/en/countries/turkey>

34 Pandora Belgeleri offshore sırlarının kutusunu açıyor, Deutsche Welle, 10 Mart, 2021.

Kamu ihale sisteminde şeffaflık olmaması, siyasi kayırmacılığı, rekabet eksikliğini ve kamu ihalelerinde yolsuzluk ihtimalini artırmaktadır. Kamu İhale Kanunu (4734 sayılı Kanun) 2003 yılından bu yana 200'den fazla kez değiştirilmiş ve Cumhurbaşkanlığı gibi birçok kamu kurumu Kanundan muaf tutulmuştur.³⁵ Son dönemde kamu ihalelerinin çoğu 4734 sayılı Kanunun istisnai durumlarda pazarlık usulünü öngören 21. maddesine göre yapılmaktadır. Türkiye'de kamu alımları üzerine yapılan araştırmalar, siyasi bağlantıları olan şirketlerin, bağlantıları olmayan şirketlere kıyasla daha yüksek sözleşme fiyatlarından ve yüksek düzeyde hükümet takdirinden yararlandığını göstermiştir.³⁶

Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu'nun (GRECO) 2021 tarihli raporu, Türkiye'de siyasetin finansmanının şeffaflığını artırmak için önemli bir ilerleme kaydedilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır, zira son on yıl içinde GRECO'nun dokuz tavsiyesinden yalnızca biri yerine getirilmiştir.³⁷

Son yıllarda yargıda yolsuzluk iddialarında ciddi bir artış olduğu görülmektedir.³⁸ Ayrıca yargıya ilişkin sorunlar dolayısıyla yargının iktidara yönelik yolsuzluk iddialarını etkili bir şekilde soruşturmasında ciddi zorluklar bulunduğu kabul edilmelidir.

10. MÜLKİYET HAKLARINA İLİŞKİN BAŞLICA SORUNLAR

Anayasada mülkiyet ve miras hakkı kişi hakları arasında düzenlenmiş ve güvence altına alınmıştır (m.35). Ancak mülkiyet haklarının korunması bakımından uygulamada ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır.

Taşınmaz mülkiyetine ilişkin başlıca sorunlardan biri kadastro işlemlerinin hala tamamlanmamış olmasıdır. Bu taşınmaz sahipliğinin kesinleşmemiş olması anlamına gelmektedir. Arazi, orman ve mera kadastrolarının uzun süre boyunca farklı kurumlarca ve eşgüdüm sağlanmadan yapılmış olması nedeniyle sürekli tapu iptalleri ile karşılaşılması mülkiyet güvenliğini tehdit etmektedir.

Benzer şekilde kıyı kenar çizgilerinin kesin olarak belirlenmemiş olması da mülkiyet güvenliğini ortadan kaldırmakta, tapu iptallerine neden olmaktadır. Kıyıların özel mülkiyet konusu olmasını yasaklayan Anayasanın 43. maddesinin hayata geçirilebilmesi için kıyı kenar çizgilerinin belirlenmiş olması gerekmektedir. Ancak henüz tüm kıyı kenar çizgileri belirlenmemiştir ve bu nedenle davalar açılmakta ve tapular iptal edilmektedir.

³⁵ <https://www.birgun.net/haber/kamu-ihale-kanunu-192-kez-degistiriliyor-343171>

³⁶ Transparency International, 2024 Report: Accountability, Loading: A survey of open data for enhancing political integrity in the Western Balkans and Türkiye https://images.transparencycdn.org/images/2024_Report_AccountabilityLoading_EN.pdf

³⁷ GRECO, Third Evaluation Round, <https://rm.coe.int/third-evaluation-round-second-addendum-to-the-second-compliance-report/1680a1cac1>

³⁸ Timur Soykan, Başsavcının Rüşvet Çılgılığı, <https://www.diken.com.tr/timur-soykan-bassavcinin-rusvet-cigligi/> 13.10.2023; <https://serbestiyet.com/featured/feto-davalarinin-unlu-savcisina-feto-borsasi-raporu-itirafcisi-oldurulen-feto-borsasi-davasinin-sanigi-cete-liderinin-firarina-yardim-etti-143536/>

Diğer taraftan Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun uygulanmasından kaynaklanan mülkiyet sorunlarına değinmek gerekir. Tarihi ve Kültürel Sit alanlarının tespiti, bu alanlarda kalan taşınmazlar üzerindeki tasarruf kısıntıları, ve devletin yükümlülükleri konusunda malikler yeterince bilgilendirilmemekte, bu alanların ekonomiye kazandırılması için gerekli girişimler yapılmamakta, devlet tarafından satın alınması gereken yerlerle ilgili işlemler uzun süre gerçekleştirilmemekte, özellikle tarihsel sit alanı içinde kalan yapıların restorasyonunu yapmak için gerekli ekonomik gücü olmayan maliklere yeterli destek sağlanmamaktadır. İdarenin bu alanların envanterini çıkarma, fiili kullanım durumlarını tespit etme ve yapılacaklar konusunda yeterince çaba göstermediği görülmektedir. Türkiye gibi neredeyse her metrekaresinde bir tarihsel kalıntı bulunan medeniyetlerin beşiği olmuş bir ülkede gerçekten korunması gereken tarihi, kültürel ve doğal alanların iyi tespit edilerek bunların gerçek bir koruma altına alınması ve ekonomik potansiyellerinin açığa çıkarılması gerekmektedir.

Hızla şehirleşen Türkiye'de imara ilişkin kararlar önemli bir rant oluşturma aracıdır. İmar uygulamaları ile oluşan ekonomik değerlerin adil bir şekilde paylaşılmasını sağlayacak herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. İmar Kanunu'nun düzenleme ortaklık payına ilişkin 18. maddesinin uygulamasında önemli haksızlıklar yaşanmaktadır. 18. maddenin uygulanmasına ilişkin etkin bir sistem geliştirilememiştir. Yapılan imar düzenlemesinin taşınmazın değerinde gerçekten ne kadar bir artışa neden olduğu dikkate alınmadan, bütün taşınmazlardan aynı oranda düzenleme ortaklık payı adı altında kesinti yapılmakta ve kişilerin taşınmazlarının yeri değiştirilerek, başka parsellerden ya da paftalardan arazi tahsis edilmektedir. Bu ise belli kişilere haksız rant sağlamakta, bazı kişileri de zarara uğratmaktadır. Ayrıca imar durumlarının tespitinde de oldukça keyfi uygulamalara gidildiği ve haksız rantların yaratıldığı görülmektedir.

Ayrıca imar planlarında kamusal kullanım için ayrılmış olan taşınmazların yasal süresi içinde kamu kurumları tarafından kamulaştırılmaması dolayısıyla malikler çoğunlukla bu taşınmazlar üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunamamakta bu nedenle de zarara uğramaktadırlar. Danıştay bu şekilde olup da beş yıl boyunca kamulaştırılmayan taşınmazların fiilen kamulaştırıldığı yönünde bir içtihat geliştirerek bu alandaki sorunları belli ölçüde çözmeye yoluna girmiştir.

Taşınmaz mülkiyetiyle ilgili önemli bir sorun da kamulaştırmaların yasaya uygun yapılmaması ve bedellerin zamanında ödenmemesidir. Yasada öngörülen güvencelerden kaçınmak için idareler gerekçesiz bir şekilde acele kamulaştırma yöntemine başvurmakta bu da malikler bakımından hak kayıplarına neden olmaktadır. Özellikle enflasyonist ortamlarda kamulaştırma bedellerinin geç ödenmesi maliklerin gerçek değerinin çok altında bedel alması sonucunu doğurmaktadır.

Kamulaştırmasız el atma tüm anayasal güvenceleri anlamsızlaştıran yasadışı bir işlem olmasına rağmen idareler sürekli bu yönteme başvurmakta ve mülkiyet hakkını ihlal etmektedir. Yasama ve yargı da bu uygulamalara zemin hazırlamaktadır. Kamulaştırma Kanunu'nun Geçici 6. maddesinde yapılan sürekli değişiklikler ile adeta kamulaştırmasız el atma kamu ida-

relerinin rutini haline getirilmiş ve kamulaştırmaya ilişkin anayasal güvenceler fiilen ortadan kaldırılmıştır.

Çıkarılan rezerv alan yasası ile mülkiyet hakkı tamamen güvencesiz hale getirilmiş ve idarenin keyfi kararlarına zemin hazırlanmıştır.³⁹ 7471 sayılı Kanun ile 6306 sayılı Kanunda yer alan “rezerv yapı alanı” tanımından “yeni yerleşim alanı olarak” ibaresi çıkarılarak tanım değiştirilmiş ve mevcut yerleşim yerlerinin de rezerv yapı alanı olarak belirlenmesine imkân tanınmıştır. Bunun sonucu olarak şehirlerin içindeki rantı yüksek yerlerin rezerv yapı alanı olarak ilan edilerek özel mülkiyette bulunan konut ve işyerlerinin deprem riski bulunmasa bile kamulaştırılmasının yolu açılmıştır.

Aynı şekilde 7442 sayılı Kanunun 37. maddesiyle 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununun 8/K maddesine eklenen ikinci fıkra ile sahipleri tarafından iki yıl işlenmeyen tarım arazilerinin Bakanlık tarafından kiraya verilmesine imkân tanınmıştır. Malikin tasarruf yetkisini kısıtlayan bu düzenlemenin de anayasal mülkiyet hakkını ihlal ettiği açıktır.

11. TEŞEBBÜS ÖZGÜRLÜĞÜNE YÖNELİK SORUNLAR

Ekonomik özgürlükleri tehdit eden önemli bir sorun vergilendirme politikaları ile ilgilidir. Sık sık vergi affı çıkarılmak suretiyle vergisini zamanında ödeyen vatandaşlar ve işletmeler açısından haksız rekabete neden olmaktadır. Vergisini zamanında ödeyen işletmelerin maliyetleri haksız bir şekilde yükseltilmiş olmaktadır.

Diğer taraftan son yıllarda geçmişe yürütülen vergi uygulamaları ile karşılaşmaktadır. Özellikle vergi konusu ve mükellefiyet konularında tartışmalı bazı alanlarda idare uygulama değiştirmek suretiyle daha önceden vergi konusu dışında ya da mükellefiyet dışında gördüğü hususları vergi konusu haline getirmekte ve bunu beş yıl geçmişe yürüterek hem vergi aslı hem de vergi cezası uygulamaktadır.

Son yıllarda ortaya çıkan başka bir uygulama ise özellikle terörle bağlantılı olduğu gerekçeyle bazı kişilerin ve şirketlerin malvarlığına tedbir kararı verilmesi ve henüz soruşturma aşamasında bu malların tasfiyesine geçilmesidir. TMSF'nin kayyumluk yetkileri 7333 sayılı Kanun ile altı yıla çıkarılmıştır. Bu çerçevede 697 şirkete tam, 96 şirkete kısmi (belli paylar için) ve 101 gerçek kişinin şahsi malvarlığına TMSF kayyım olarak atanmıştır. Bu şirketlerin 30.09.2021 tarihi itibarıyla toplam aktif büyüklüğü 76,25 Milyar TL'dir.⁴⁰ Halen TMSF 700 civarında şirketin kayyımı konumundadır.⁴¹ Bu şirketlerden bazıları ise Varlık fonuna devredilmiştir.⁴² Anayasa'nın 38. maddesinde kesinleşmiş bir yargı kararı olmadıkça hiç kimsenin suçlu sayılamayacağı

³⁹ <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/rezerv-alan-kabusu-mulksuzlestirme-yasasi-prof-dr-kaya-ozgen-2192806>

⁴⁰ <https://www.tmsf.org.tr/tr/Tmsf/Kayyim/kayyim.veri>

⁴¹ <https://www.tmsf.org.tr/tr/Sirket/Kayyim?page=1>

⁴² <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/08/20240820-1.pdf>

güvence altına alınmıştır. Bu nedenle kesin bir yargı kararı olmadan müsadere anlamı teşkil eden işlemlerden kaçınılması gerekir. Ayrıca genel müsadere yasağına aykırı uygulamalardan kaçınılması gerekir.

Yasa ile kira artışlarına bir tavan getirilmesi⁴³ hem mülkiyet ve sözleşme özgürlüklerine aykırıdır hem de amaçlananın aksine kira bedellerinin aşırı derecede yükselmesine neden olmaktadır.

12. HUKUK SİSTEMİNİN GÜVENİLİRLİĞİ

Hukuk devleti hukuk kurallarının öngörülebilir ve istikrarlı olmasını, bireyler için hukuk güvenliği sağlamasını gerektirir. Bir hukuk sistemindeki kurallar arasında çatışma olmaması, kuralların yapılmasına izin verdiği ve yasakladığı fiilleri herkes tarafından görülebilecek bir şekilde açık bir şekilde düzenlemiş olması ve bu kuralların mümkün olduğu ölçüde süreklilik arz etmesi gerekir.

Ancak bu şekilde birbirine uyumlu, içeriği açık ve istikrarlı kurallar yoluyla bireyler kendilerini hukuk güvenliği içinde hissedebilirler. Kendi fiillerinin sonucunu öngörerek hareketlerini ona göre ayarlayabilirler ve herhangi bir hukuki sürprizle karşılaşmazlar. Bu hukuki öngörülebilirlik ekonomik faaliyetler için temel bir gerekliliktir ve bireyler ancak güvenilir bir hukuk sisteminde ekonomik girişimlerinin ve emeklerinin sonucundan emin olabilirler.

Türk hukuk sisteminin öngörülebilirlik sağlama bakımından başarılı olduğunu söylemeye olanak bulunmamaktadır. Yasalar çok hızlı bir şekilde ve herhangi bir yasama etki analizi yapılmadan çıkarılmakta ve çok kısa sürede değiştirilmektedir. Bu yasama enflasyonu çelişkili kuralların yapılmasına neden olmaktadır. Yasama faaliyetinin kalitesi, aynı zamanda ortaya çıkan ürünün de kalitesinin belirleyicisidir. İyi hazırlanmış, tüm paydaşların katılımıyla iyi müzakere edilmiş, etki değerlendirme analizleri yapılmış ve kamuoyu tarafından etraflı bir şekilde tartışıldıktan sonra çıkarılan yasaların yukarıda belirtilen niteliklere sahip olma olasılığı oldukça yüksektir. Bu nedenle yasama süreçleri, ortaya çıkan hukuk sisteminin de kalitesi açısından belirleyicidir. Torba kanun uygulamasına ilişkin yukarıdaki eleştiriler de bu kapsamda dikkate alınmalıdır.

Yasalar açısından belirtilen sorunlar Cumhurbaşkanlığı kararnameleri yönünden çok daha derindir. Hazırlanma süreçleri şeffaf ve katılımcı olmadığı gibi sürekli değişiklikler yapılmaktadır. Çıkarıldığı hafta değiştirilen CBK'lere rastlanmaktadır. Altı yıl içinde çıkarılan 166 CBK'nın çok büyük bir çoğunluğu önceki CBK'larda değişiklik yapan düzenlemelerden ibarettir. Konunun uzmanları açısından bile bu yasal değişiklikleri takip etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bu derece istikrarsız bir hukuk düzeninin, bireyler açısından öngörülebilirlik sağladığını söylemek mümkün değildir.

⁴³ Türk Borçlar Kanunu'na 8 Haziran 2022'de 7409 sayılı kanunla eklenen geçici 1. madde ile konut kiralarına yapılabilecek zam oranı %25 ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlama 1 Temmuz 2024'e kadar yürürlükte kalmıştır.

Diğer taraftan mevzuatın idare ve yargı tarafından öngörülemez bir şekilde keyfi yorumlanması ve uygulanması hukuk güvenliğini zedeleyen temel bir faktördür. Özellikle terör mevzuatının öngörülemez bir şekilde geniş ve keyfi yorumlanması hem AİHM kararları ile ortaya konulmuş hem de bağımsız gözlemcilerce dile getirilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türk Ceza Kanunu'nun kamu görevlisine görevinden dolayı hakaret suçunu düzenleyen 125/3⁴⁴, örgüt üyesi olmamakla birlikte örgüt adına suç işleme suçunu düzenleyen 220/6⁴⁵, örgüte yardım suçunu düzenleyen 220/7⁴⁶, Cumhurbaşkanı'na hakareti düzenleyen 299⁴⁷, Türk milletini ve devletin kurumlarını aşağılama suçunu düzenleyen 301⁴⁸, ve terör örgütü üyeliğini düzenleyen 314.⁴⁹ maddeleriyle ilgili olarak, söz konusu hükümlerin öngörülemez bir şekilde yorumlandığına ve Sözleşmede güvence altına alınan haklardan yararlanmaya ilişkin eylemlerin suç kabul edildiğine ilişkin kararlar vermiştir.

Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri 2024 yılı başında yayınladığı memorandumda terör mevzuatının keyfi uygulamasına ilişkin tespitlere yer vererek yetkililere uyarı ve tavsiyelerde bulunmuştur.⁵⁰

13. ASKERİN HUKUK VE SİYASET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Türk demokrasisinin temel sorunlarından biri olan askeri vesayet döneminde sayısız fiili askeri müdahale yaşanmıştır. Ancak günümüzde ilk bölümde açıklanan rejim değişikliği sonucunda tüm yetki Cumhurbaşkanında toplanmıştır. Genelkurmay Başkanlığının, Millî Savunma Bakanlığına bağlanması ve eski Genelkurmay başkanlarının bakan olarak atanmasıyla askerlerin siyaset üzerinde görünürde belirleyici bir etkisinin olduğunu söylemek bugün için mümkün görünmemektedir. Ekonomik Özgürlükler Raporunda Türkiye'nin bu alandaki skorunun çok düşük (3.33) olmasının nedeni muhtemelen eski alışkanlıklara dayalı cevapların verilmiş olmasıdır. Sistemin bu şekilde devam etmesi halinde sonraki raporlarda bu alanda skorun yükselmesi beklenebilir.

14. POLİSİN GÜVENİLİRLİĞİ VE SUÇ ORANLARI

Ekonomik Özgürlükler Raporu'nda Türkiye'nin bu alandaki skoru giderek kötüleşmektedir (5.29). Son yıllarda işlenen adi suç oranlarında hızlı bir artış gözlenmektedir. Rejim değişikli-

⁴⁴ Ömür Çağdaş Ersoy/Türkiye, no. 19165/19, 15.06.2021

⁴⁵ Işıkırık/Türkiye, no. 41226/09, 14.11.2017

⁴⁶ İmret/Türkiye (No. 2), no. 57316/10, 10.07.2018

⁴⁷ Vedat Şorli/Türkiye, no. 42048/19, 19.10.2021

⁴⁸ Altuğ Taner Akçam/Türkiye, no. 27520/07, 25.10.2011

⁴⁹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No. 2), [BD], no. 14305/17, 22.12.2020

⁵⁰ İfade ve Basın Özgürlüğü, İnsan Hakları Savunucuları ve Sivil Topluma ilişkin son Memorandum için bkz: <https://rm.coe.int/memorandum-on-freedom-of-expression-and-of-the-media-human-rights-defe/1680aebf3d>

ği, kamu kurumlarının kurumsal kapasitesini önemli ölçüde zayıflatmış ve kurumları iktidarın uzantısı haline getirmiştir. Bu da polisin tarafsız hareket etmesini önleyen bir sonuç doğurmuştur. Polisteki kadrolaşma iddiaları da polisin güvenilirliğini zedelemektedir.

İçişleri Bakanının açıklamalarından ve neredeyse her gün farklı bir çeteye yönelik operasyon yapılmasından Türkiye'nin önemli bir uyuşturucu geçiş noktası haline geldiği anlaşılmaktadır. Yasa dışı bahis ve kumar, kara para aklama ve diğer yasa dışı gelir yöntemlerinin giderek yaygınlık kazandığı görülmektedir. Yasadışı faaliyetlerin bu derece yaygınlık kazanması polisin güvenilirliği bakımından önemli bir olumsuz göstergedir.⁵¹ Ceza infaz kurumlarında bulunan kişi sayısı 2012 sonunda 136.638 iken, 2022 sonunda 341.294 olmuştur.⁵² Kadına yönelik şiddetin giderek yaygınlaşması ve kadın cinayetlerindeki artış da önleyici tedbirlerin yetersizliğini göstermektedir.⁵³

Ekonomik özgürlüklerin hayata geçirilmesinde polisin güvenilirliğinin çok hayati bir işlevi vardır. Polisin, güvenliği sağlamak suretiyle ekonomik faaliyetlerin güvenli bir ortamda gerçekleştirilmesine imkân tanımak bakımından doğrudan, sözleşmelerin yerine getirilmesini sağlamak, kamusal işlerin hızla ve hukuka uygun bir şekilde yerine getirilmesi gibi konularda ise dolaylı bir işlevi bulunmaktadır. Bu işlevlerin etkin bir şekilde yerine getirilmemesi halinde işlem maliyetleri artacağından ekonomik faaliyetler verimliliğini kaybedecektir. Polisin yozlaştığı ve yolsuzluğa bulaştığı bir ülkede kimse ekonomik faaliyet yürütmek istemez.

Bu nedenle polisin hukuka uymasını güvence altına alacak, dolayısıyla da güvenilirliğini artıracak tedbirler alınmalıdır. Adli kolluğun idari kolluktan ayrılması ve bağımsız denetim organlarının oluşturulması hukuka aykırılıkları azaltacak ve hukuka aykırı hareket edenlerin hesap verebilirliğini artıracaktır.

15. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye'nin bu alandaki puanını artırabilmesi için öncelikle hükümet sisteminin hukukun üstünlüğünü güvence altına alacak şekilde değiştirilmesi gerekmektedir. Kuvvetler ayrılığına dayalı, denge ve denetleme mekanizmalarına sahip bir hükümet sistemi kurulmalıdır. Bu çerçevede yasama organının güçlendirilmesi, milletvekillerinin parti yönetimlerine karşı güçlendirilmesi ve seçmenlerine karşı hesap verebilirliğinin artırılması gerekir. Yasama süreçlerinin demokratikleştirilmesi ve sivil toplumun katılımına açılması zorunludur. Yasama etki analizi zorunlu hale getirilmelidir. Ayrıca yasamanın yürütme üzerindeki siyasi denetimi daha etkin hale getirilmeli ve yürütmenin siyasi hesap verebilirliği sağlanmalıdır.

⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=Tq0RgHyfnzl>

⁵² <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/ceza-infaz-kurumu-istatistikleri-2023-haber-bulteni-yayimlandi20052024091112>

⁵³ <https://tr.euronews.com/2024/10/08/turkiyede-son-yedi-yilda-supheli-kadin-olumleri-yuzde-82-artti#:~:text=2024%20y%C4%B1nC4%B1n%C4%B1n%20ba%C5%9F%C4%B1ndan%20Ekim%20ay%C4%B1na,408%20kad%C4%B1n%20cinayete%20kurban%20gitti.>

Yargının bağımsızlığı, tarafsızlığı, etkinliği ve hesap verebilirliği güvence altına alınmalıdır. Yargının yönetimi ve denetimini yapacak organın bağımsızlığı ve çoğulculuğunu güvence altına alacak yapısal reforma ihtiyaç vardır. Savcılık makamının yürütmeden özerk hale getirilmesi, adli kolluğun savcılığa bağlanarak iddia makamının güçlendirilmesi zorunludur. Hakim ve savcılarının atanma, terfi ve tayinlerinin tamamen liyakat esasına göre objektif ölçütlere göre ve şeffaf bir şekilde yapılmasını sağlayacak bir sistem kurulmalıdır. Mesleğe kabulde ve yüksek mahkemelere atamada eşitliğin, kapsayıcılığın ve çoğulculuğun gözetilmesi, özellikle cinsiyet dengesine dikkat edilmesi gerekir.

Hukuki güvenliğin ve öngörülebilirliğin güvence altına alınması önemli ölçüde yukarıda belirtilen yasama ve yargıya ilişkin önerilerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Yasa kalitesi ve uygulamanın öngörülebilirliği yasamanın ve yargının nitelikleri ve kalitesiyle doğrudan ilintilidir. Aynı şekilde suç oranlarının azaltılması ve yolsuzluğun önlenmesi, bu yöndeki siyasi iradenin kararlılığının yanı sıra polisin güvenilirliğine ve yargının bağımsızlığına ve yetkinliğine de bağlıdır. Bu nedenle hukukun üstünlüğünü tesis etme yönünde kararlı bir siyasi irade olmadan ve topyekûn bir sistem değişikliği gerçekleştirilmeden mülkiyet haklarının ve teşebbüs özgürlüğünün güvence altına alınması mümkün değildir. Ancak köklü bir sistem değişikliğinden sonra mülkiyet hakkına ve teşebbüs özgürlüğüne ilişkin teknik meselelerde mesafe katedilebilir.

KAYNAKÇA

Erdoğan M. (2021). “Türkiye’de Hükümet Sistemi ve Siyasi Rejim için Yeni Bir Perspektif”, Özgürlük Araştırmaları Derneği.

European Commission (2021). Turkey Report 2021.

https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/892a5e42-448a-47b8-bf62-b22d52c4ba26_en?filename=Turkey%202021%20report.PDF

United Nations Human Rights Committee (2024). “Concluding observations on the second periodic report of Türkiye”, CCPR/C/TUR/CO/2.

<https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhs-vkFoimxFipygusRnSwww%2BAkg85ILS0JVMwaz11vudCqKgVZ9wKenojiy8sOLhtwwcBAU-iXkpdJGcpRCwJbl96bP2pqG%2FA62hnFrIUqVADS>

Çoban A.R. (2021). “Hukukun Üstünlüğünü Sağlamak İçin Yargı Reformu Önerisi”, Özgürlük Araştırmaları Derneği.

<https://oad.org.tr/yayinlar/rapor/hukukun-ustunlugunu-saglamak-icin-yargi-reformu-onerisi/>

Solomon, P. H. (2015). “Law and Courts in Authoritarian States”, In: James D. Wright (editor-in-chief), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol 13., Oxford, Elsevier.

Erdemir A. (2022). "Erdogan's Wealth Amnesty Offers Illicit-Finance Loophole for the Eighth Time", *Foundation for Defense of Democracies*, 4 Ocak 2022.

<https://www.fdd.org/analysis/2022/01/04/erdogans-wealth-amnesty-illicit-finance-loophole/>

3. BÖLÜM

SAĞLAM PARA

Dr. Mustafa Eray Yücel⁵⁴

Türkiye’de Ekonomik Özgürlükler Raporu’nun 2021 yayınında yer alan “Sağlam Para” değerlendirmeleri, 4651 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’a dayalı olarak “fiyat istikrarı” kavramı (mutlak ve göreli) üstüne oturtulmuş ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının (TCMB) bunu sağlamaya ve sürdürmeye yönelik olarak (2002-2005 arasında zımnen, 2006 ve sonrasında açık biçimde) benimsediği enflasyon hedeflemesi stratejisinin ne derece bağlılıkla ve kararlılıkla yürütüldüğü yapılan değerlendirmelerin omurgasını oluşturmuştu. Bu seçim, eşyanın tabiatı gereği ideolojik bir angajmanı işaret etmektedir. Nitekim, 4651 sayılı Kanun’da ifadesini bulan strateji-politika tercihleri de Türkiye ekonomisinin dünya finans-para sistemine keyfilikten ziyade kurallara dayalı politikalar üzerinden eklemlenmesinin yararlı olacağını öngören bir ideolojik-teorik bakış açısının ürünü idi. Aradan geçen sürede TCMB Kanunu’nda kökten bir değişiklik yapılmamış olmasına dayanarak, aynı ideolojik-teorik bakış açısı 2024 “Sağlam Para” değerlendirmelerinde de benimsenmiştir.

Bu bölümün yaklaşımına göre Sağlam Para, para politikasının (1) malların, hizmetlerin ve emeğin gönüllü mübadelesini sınırlandırmamasıyla, (2) toplumsal refahı yükseltecek süreçlere ket vurmaması ve toplum kesimleri arasındaki servet transferinin doğrudan ve birincil aracı olmamasıyla, (3) geleneklerin yerini alacak yenilikleri sönümlendirmemesiyle, tanımlanmaktadır. Bu üç maddenin 2001 reformlarının getirdiği kazanımlarla, bu reformlardan atılan geri adımlar arasına bir çizgi çektiği söylenebilir.

Paranın sağlamlığına, neredeyse eş deyişle para politikasının güvenilirliğine dair değerlendirmeleri salt para politikası düzleminde ele almak sadece bir eksiklik olmaz, büyük sayılabilecek bir hata da olur. Bu kapsamda, 2001 reformlarının momentumunu düşüren (a) 2007-2008 yıllarında başlanan ‘mali kural’ çalışmalarının askıya alınması, (b) Kamu İhale Kanunu’nun etrafından dolaşılmasına cevaz veren uygulamalar, (c) dış ticarete müdahalelerdeki ölçsüzlük ve

⁵⁴ Bölüm raportörü, bölümdeki veri analizine yaptığı katkı, görsellerin hazırlanmasına verdiği emek ve gösterdiği özen için Mahmut Sefa İpek’e teşekkür etmeyi borç bilir.

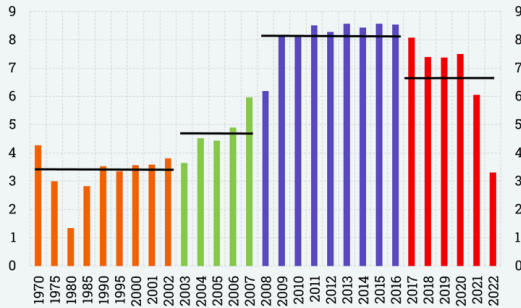
(d) hukuk devletinden sapmalar, para politikasının özellikle 2018-2023 arasında anlaşılması zor bir yola girmesine ve 2023 sonrasında ancak sınırlı ölçüde düzeltilmiş olmasına ışık tutar mahiyettedir. Bu dört husus, raporun diğer bölümlerinde etraflıca tartışılmaktadır.

Bu bölümde ele alındığı şekliyle ekonomik özgürlük, bireylerin kendi mutluluklarını başkalarının mutluluk arayışı olanaklarına zarar vermeden aramaları ve politika yapıcıların buyuruculuktan çok yönlendiricilik rolünü benimsemeleri üzerinden tanımlanırken, bu düşünüşün arka planına politika yapıcı ve düzenleyicilerin iyi tanımlanmış bir denge-denetim yapısı dahilinde görevlerini yerine getirdikleri veya getirmeleri gerektiği fikri yerleşmektedir. Diğer bir deyişle, ekonomik özgürlük sadece bireylere değil politika yapıcılara da makul hareket alanını sağlamalı, politika yapıcıların sağlam/kuvvetli kontrol (Eng. *robust control*) süreçlerini hayata geçirmelerini esas almalıdır.

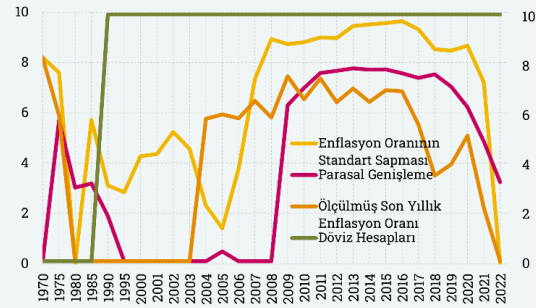
Fraser Enstitüsü'nün hesapladığı sağlam para endeksine göre (Grafik 11: a,b) Türkiye ekonomisi 1975'ten 2016'ya kadar sağlam para alanında süreklilik gösteren bir gelişim göstermiştir. Bununla birlikte, 2017-2020 döneminde hem sağlam para endeksinin genelinde hem enflasyona ilişkin endeks bileşenlerinde görece bir gerileme görülmüş, 2021-2022 yıllarında ise endeks değeri belirgin biçimde azalmıştır. Bu gerilemenin makroiktisadi bileşimi, finansal sektörün konumu, TCMB'nin hareket alanı ve politika üretme kapasitesi ile muhtemel gelecek senaryoları izleyen başlıklarda sırasıyla ele alınmaktadır.

Grafik 11: Türkiye Ekonomisinin Sağlam Para Değerlemesi, 1970-2019 (Endeks)*

a-Sağlam Para (genel)

b-Sağlam Para Endeksinin Bileşenleri**

(*) Fraser Enstitüsü'nün hesaplamaları. Enstitü, verinin hatasız olması ve çalışmada kapsanan tüm ülkeleri eş zamanlı olarak kapsamaya kaygılarını taşıdığından değerlendirme rakamları 2022'de son bulmaktadır.

(**) Fraser Enstitüsü'nün sağlam para endeksinin bileşenlerinden biri 'Döviz Hesapları' olup bu bileşen iktisadi birimlerin, özellikle hanehalkının, döviz cinsinden banka hesabı tutabilme serbestisiyle orantılı olarak 0-10 ölçeğinde notlandırılmaktadır. Şekil 1-b'de görüldüğü gibi, Türkiye ekonomisi için bu değer 1989 yılından bu yana 10 seviyesindedir. Resmî Gazete'nin 11 Ağustos 1989 gün ve 20249 sayılı nüshasında yer alan 89/14391 sayılı karar ('32 Sayılı Karar') ile döviz ve döviz cinsinden hesap tutmaya erişim üzerindeki yasaklar kaldırıldığı için, endeks bileşeninin bu hareketsizliği anormal değildir. Yine de bileşendeki bu hareketsizliğin, diğer bileşenlerde gözlenen hareketliliğin endeks geneline yansımaları sınırlandırdığı not edilmelidir.

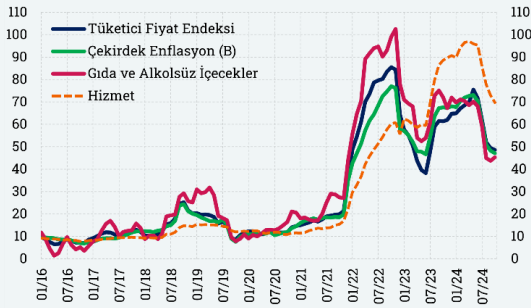
1. MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER İŞİĞINDA TÜRKİYE EKONOMİSİNİN PARA KARNESİ

Türkiye ekonomisinde enflasyonun yakın geçmişteki seyri (Grafik 12-a,b) sınırlı bir iyileşmeyi, istikrarlandırma gayretlerinin yolundan sapmaması halinde bir dezenflasyon döneminin başını işaret etmektedir. Önceki rapor döneminde belirgin biçimde bozulduğu not edilen enflasyon beklentilerinin olasılık dağılımında olumlu yönde bir toparlanma hasıl olmuş (Grafik 12-c) ve enflasyon değişkenliği düşmüştür (Grafik 12-d). Döviz kurlarındaki yukarı yönlü hareketliliğin görece sınırlandığı (Grafik 13) son dönemde, döviz kurundan fiyatlara geçişkenlik de düşmüştür. Önceki rapor döneminin aksine, fiyat dinamiklerinin yakın gelecekte olumlu bir görünüme kavuşması ihtimali artmıştır.

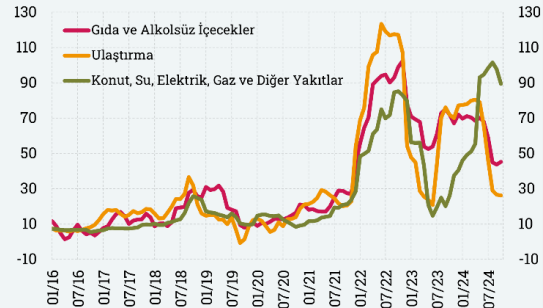
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) Türkiye Bileşik Öncü Göstergesi (Grafik 14) temel alındığında, ekonomik faaliyetin makul ölçülerde canlılık gösterdiği söylenebilmektedir. İnşaat ve gayrimenkul faaliyetlerinin geçmişteki katkısının yerini sırasıyla hizmetler ve sanayi faaliyetlerindeki görece genişleme doldurmaktadır (Grafik 15).

Grafik 12: Enflasyonun Seyri, Ekim 2016-Ekim 2021*

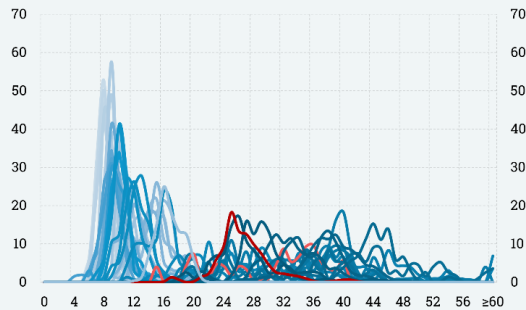
a-Başlıca Enflasyon Rakamları (Yıllık, %)

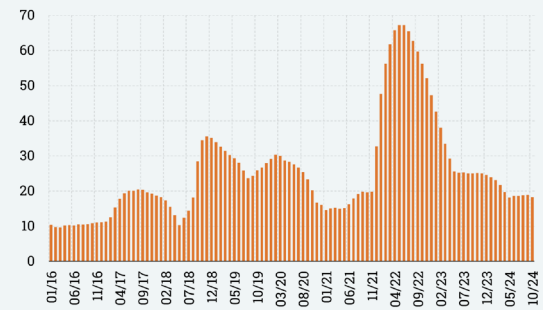
b-Seçilmiş TÜFE Enflasyonu Rakamları (Yıllık, %)

c-Enflasyon Beklentisi Dağılımları (Olasılık Yoğunluk Değerleri, %)**

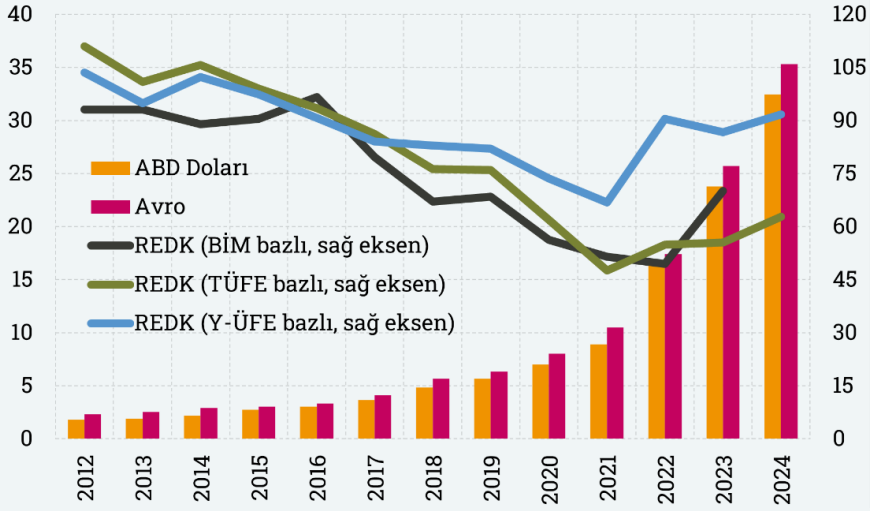
d-Enflasyonun Değişkenliği (Değişkenlik Katsayısı, Birimsiz)***

(*) Yazarın hesaplamaları. Veri TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB-EVDS) sağlanmıştır.

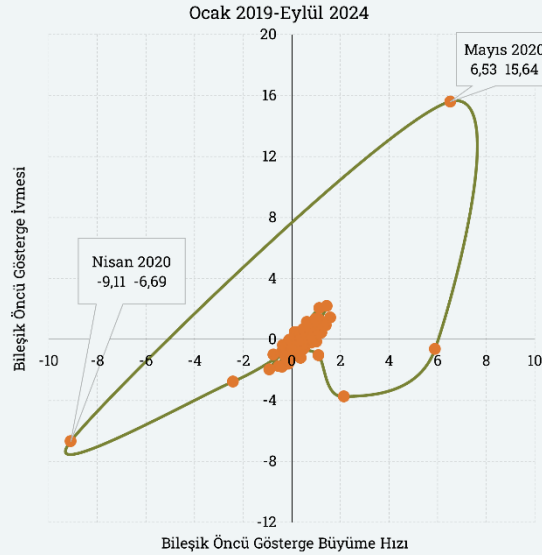
(**) Kırmızı çizgi, Ekim 2024 itibarıyla enflasyon beklentisi olasılık dağılımını göstermektedir. (***) Değişkenlik katsayısı, enflasyonun son 18 aydaki standart sapmasının aynı dönemdeki ortalamasına oranı olarak hesaplanmıştır.

Grafik 13: Seçilmiş Kurların Seyri, 2011-2021*

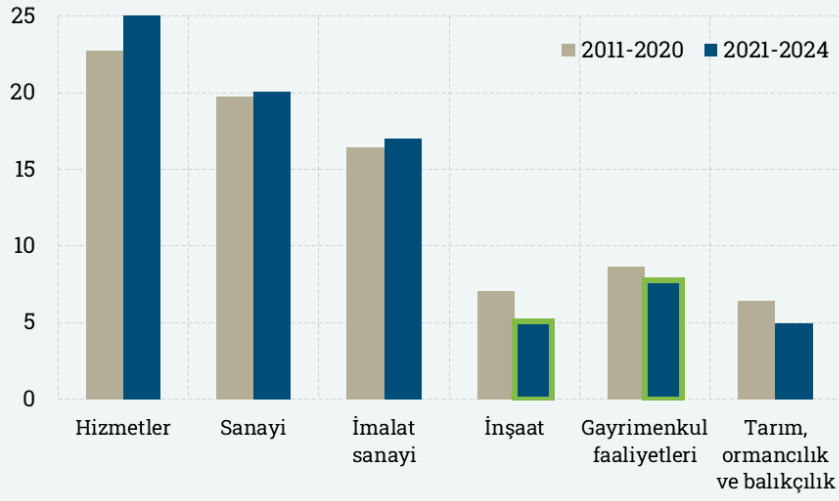
(*) Veri TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB-EVDS) sağlanmıştır. ABD dolarının ve Avronun değerleri Türk lirası cinsinden ifade edilmiş olup, Reel Efektif Döviz Kuru değerleri resmi endeks rakamlarıdır.

Grafik 14: Türkiye Ekonomisinin Bileşik Öncü Göstergesinin Seyri*

(*) Veri TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sistemi üzerinden (TCMB-EVDS) sağlanmış olup, orijinal veriye Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) veri sağlama sisteminde de ulaşılabilir. Yatay ekseninde Bileşik Öncü Göstergesinin değişim oranı (%), dikey ekseninde ise bu değişim oranının aylık değişimi (birinci fark) verilmiştir. Ekonomi saati olarak da adlandırılan bu gösterimde, benimsenen hesap biçiminin bir gereği olarak grafik çizgisi, boyutu değişebilmekle birlikte, veri takvimi boyunca saat yönünde dönerek ilerler. Ekim 2024 itibarıyla gelinen nokta (0,44, 0,52) noktası olup, öncü göstergesinin hızı ve ivmesi tarihsel Türkiye ekonomisinin tarihsel normalleri dahilindedir.

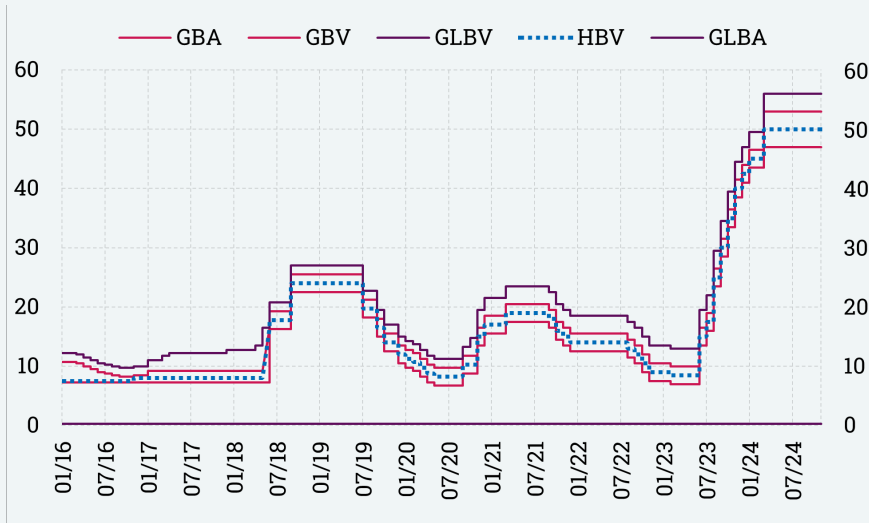
Grafik 15: Türkiye’de İktisadi Faaliyet Kollarının GSYH İçindeki Payları (2011-2020 ve 2021-2024 dönem ortalamaları, %)*

(*) Yazarın hesaplamaları. Veri TCMB'nin Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB-EVDS) sağlanmıştır.

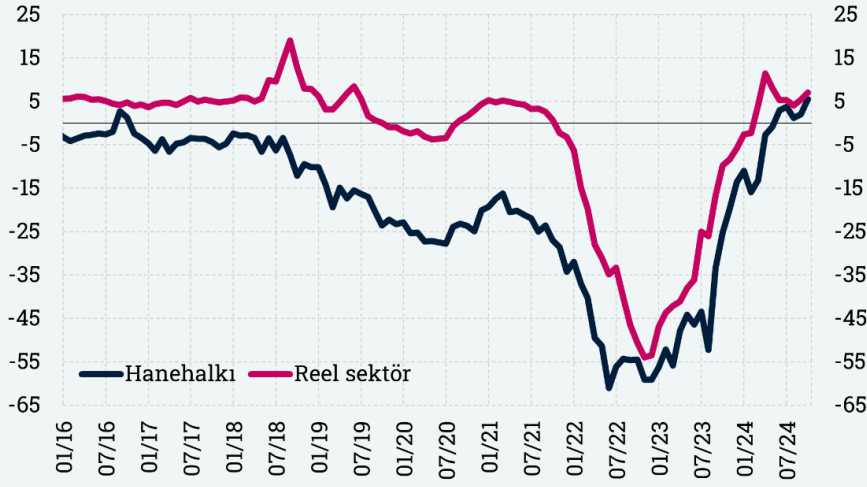
İzleyen bölümlerde ele alınmak üzere, TCMB politika faizinin görece sıkılaştırıcı bir seviyede olduğu (Grafik 16), reel faiz hadlerinin hem hanehalkı hem reel sektör için pozitif seviyelere döndüğü (Grafik 17) ve uluslararası rezerv pozisyonunun iyileşme yoluna girdiği (Grafik 18) görülebilir.

Grafik 16: TCMB Faiz Oranları (%)*

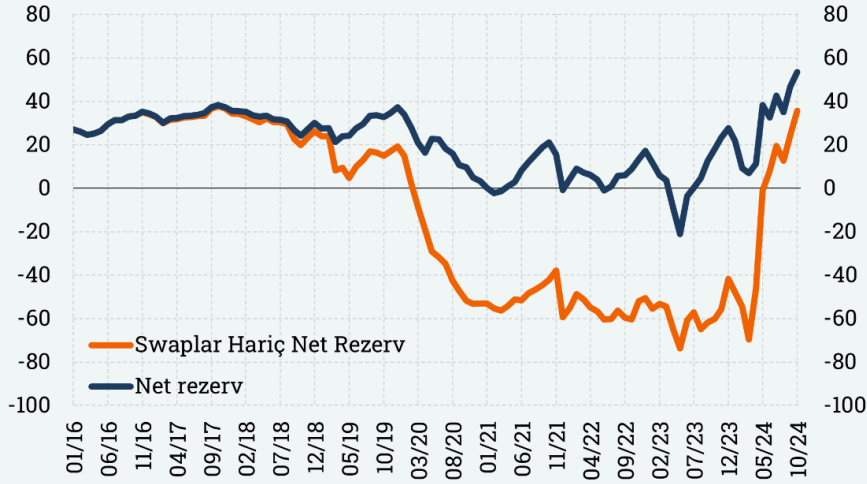
(*) Veri TCMB'nin İnternet sayfasından ve Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB-EVDS) sağlanmıştır.

Grafik 17: TCMB Faiz Oranları (%) / Reel Faiz Hadleri (%)*

(*) Hanehalkı için KMH dahil, TL üzerinden açılan, İhtiyaç, Taşıt ve Konut kredileri, reel sektör için TL üzerinden açılan, tüzel kişi KMH ve kurumsal kredi kartları hariç ticari krediler esas alınmış, nominal faizler hanehalkının ve reel sektörün beklediği enflasyon oranları kullanılarak reelleştirilmiştir.

Grafik 18: TCMB Rezerv Pozisyonu*

(*) Veri TCMB'nın İnternet sayfasından ve Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB-EVDS) sağlanmıştır.

2. FİNANSAL SEKTÖRÜN KONUMU VE REEL SEKTÖRDE VERİMLİLİK

Türkiye'de Ekonomik Özgürlükler Raporu'nun 2021 sayısında özellikle bankacılık alanının maruz bırakıldığı kırılganlıklar işaret edilmiş, bu kırılganlıkların altında inşaat-gayrimenkul eksenli büyüme yolunun görece daralmasının, ülkenin yabancı para rezerv birikiminin sınırlı kalmasının ve siyasi erkin sektöre yönelik telkinlerinin kuvvetlenmesinin yattığı söylenmişti (Yücel, 2019).

Bu çerçevede, kamu bankalarının yönetimine 2001 yılından sonra kazandırılan görelî özerkliğin zayıfladığı ve bankacılık sektörünün bir ‘kötü denge’ üzerinde kaldığı yönündeki tespitler hatırlanabilir. Söz konusu kötü dengenin 2021-2024 arasındaki tasvirini yapabilmek için reel sektörde görünür hale gelen “zombi firma” olgusunun altı çizilmelidir.

2021 ile 2024 arasında, beklenmedik bir sonuç veya bir yol kazası olmaktan ziyade siyasi erkin bilinçli ve doğrudan bir seçimi olmak üzere, artan sayıdaki firmanın zombi firmalara dönüştürüldüğü görülmektedir. Özellikle 2023 yılına kadar benimsenmiş olan düşük politika faizi ve negatif reel faiz ortamında ortaya çıkan kolay finansman imkanları, başarısız firmaların (zorla) ayakta tutulmasını mümkün kılmıştır. Toplam Faktör Verimliliğinin zedelenmesi ve konkordato ilan eden firma sayısını eskisi kadar yüksek olmaması üzerinden okunabilen bu gelişme iki şekilde okunabilir:

- Popülist ve olumlayıcı bir okuma ile, zombi şirketlerin ayakta kalmasının veya tutulmasının istihdamı zedelenmekten kurtardığı ve toplumsal refahın düşmesine engel olduğu söylenebilir. Nitekim bu okuma siyasi erk ve onunla doğrudan iş bağlantısı içinde olan kesimlerin gözünde doğru bir okuma olmalıdır.
- Siyasi erkin kısa vadeciliğini eleştiren ve iktisadi sürdürülebilirliği esas alan bir okuma ise, arttığı öngörülen zombi şirket sayısının geleceğe dair belirsizlikleri (İngilizce ‘uncertainty’ yerine ‘ambiguity’ kelimesinin karşılığı olmak üzere) beslediğini, iş yapmaktan beklenen gelirin durasyonunu kısalttığını ve spekülâtif davranışı özendirdiğini söylemek durumundadır. Sunulan bu eleştirel okuma, son yıllarda yer yer dile getirilen Türkiye’deki enflasyonun ahlaki bir boyutu (da) olduğu düşüncesine de ışık tutmaktadır. Geleceğe dair belirsizliklerin biriktiği bir ortamda, firmaların yaptıkları işten alacaklarının ağırlıklı ortalama vadesini bugüne çekme gayretinde olmaları kendi dairesi içinde akla uygun bir seçim olarak görülebilir. Gündelik dile ‘fahiş fiyat’, ‘fahiş kar’ ifadeleri ile yerleşen bu davranış biçimi, izleyen bölümde ele alınacak olan fiyatlama davranışı bozulmaları ile el ele yürümektedir.

Burada yer verilen değerlendirmenin bankalar ve diğer finansal araçlar için önemi, yapay (zorlama) şartlarda ayakta tutulan verimsiz firmaların önünde sonunda finansal sektörün takipteki alacaklarının artmasına sebep olacak olmasından kaynaklanmaktadır. Finansal sektör bilançoları ile reel sektör bilançoları arasındaki simetrimin, önümüzdeki dönemi giderilmesi zor problemlere açık hale getirmesi muhtemeldir.

3. TCMB’NİN MEVCUT KONUMU VE HAREKET ALANI

Kurumsal İnternet sitesinin başlığında yer verdiği sözlerle ‘fiyat istikrarını sağlamayı’ hedefleyen ve en azından 2001 reformları ile büyük ölçüde bağımsızlaştırılan TCMB, özellikle 2018 ile 2023 arasında bağımsızlığını neredeyse tümüyle kaybetmiş idi. Türkiye’de Ekonomik Özgürlükler Raporu’nun 2021 sayısında etraflıca ele alınan bu durum, TCMB’nin belki de doğru biçimde belirlemesi en çok gereken fiyat olan faiz oranlarını doğru belirlemekten uzaklaştırmış,

bunun yanlış belirlendiği ortam ise pratikçe diğer tđm fiyatların da denge dışı bir yola itilişine sahne olmuştu. şüphesiz ki TCMB'nin uzunca bir sđre benimsediği çoklu politika aracı kđmesi bu durumun hem sebepleri hem de sonuçları arasında olup, zorunlu karşılık oranlarının aktif kullanımı, Rezerv Opsiyon Mekanizması, oklu politika faizi (faiz koridoru), ve faiz politikasının etki gđcđnđ azaltan swap fonlaması bu araç kđmesinin içindedir.

2024 yılının şubat ayı başında yapılan Guvernđr atamasını izleyen aylarda Merkez Bankacılığı pratiğinin kurumun kanununda tarif edilen şemaya tedricen yaklaşmaya başladığı gđrđlmektedir. nceki guvernđrlerin erken sonlandırılan gđrev sđreleri (resmi sđre olan takribi 1825 gđn yerine Murat etinkaya: 1173 gđn, Murat Uysal: 490 gđn, Naci Ağbal: 133 gđn, şahap Kavcıoğlu: 811 gđn, Hafize Gaye Erkan: 239 gđn) dikkate alındığında, bu tedrici yaklaşmanın ne zaman hız kazanacağına ve kurumsal kapasitenin yeniden tesisinin ne zaman gerçekleşeceğine dair iyimser bir tahminde bulunmak yerinde olmayabilir. Toplumun ilgili unsurları halihazırda bir 'bekle ve gđr' duruşu içinde olup, TCMB'nin hareket/manevra alanının kalıcı biçimde genişlemesini ummaktadır. Merkez Bankası'nın yetkin analitik kadrosunun 2024 yılı içinde önceki yıllara kıyasla zgđrleřtirilmiř bir i rgđtlenmeye, profesyonel ve insani değerleri ne çıkaran iş akışlarına, kısacası kendisinden beklenenleri yerine getirmesini sağlayacak bir serbestiye kavuştuğu bu bđlđmđn anekdotal tespitleri arasındadır.

Para politikasının son zamanlardaki duruşu geçmiştekine kıyasla daha sıkı olmakla beraber sıkılaşmanın yeterli olmadığı, politika kredibilitenin zayıf kaldığı sıklıkla karşılaşılan bir değerlendirmedir. Gđrece liberal değerlere yakın duran ve enflasyon hedeflemesi stratejisini onaylayanlar arasında yaygın olan bu değerlendirme, heterodoks perspektifi benimseyenler arasında yerini 'para politikasının bir taraftan bağımsızlığını korurken diğer taraftan iktisadi dengeleri daha etkili biçimde belirleyecek bir karaktere kavuşmasının gerektiği' değerlendirmesine bırakmaktadır. Halihazırda uzlaşma zemini yakalayamayan bu perspektiflerin üzerinde ortaklaştığı noktalar (1) gđreli fiyatların bozulmaya uğradığı, (2) piyasaların kararsız/kđtđ bir denge patikasında ilerlediği, (3) siyasi erkin para politikasına erişiminin ancak iyi belirlenmiş ve hukuka dayalı prensipler dahilinde olması gerektiğidir.

Özetle, kayıp bir dđnem olarak adlandırılabilen 2018-2023 dđneminden sonraki dđzelmenin oldukça yavaş kaldığı ve hala tersinir bir tabiata sahip olduğu sđylenebilir. Açıkça gđzlenen bu başarısızlığın ihmal edilemeyecek bir kısmı, yukarıda anılan faiz dışı araçlara politika bileşi-minde makul olmayan ölülerde yer vermiş olan TCMB'dir. Bununla beraber, ekonominin son yıllarda takip ettiği kđtđ denge patikasının asli mđsebbibi olarak kamunun ve onun aygıtlarını elinde tutan siyasi erkin fiyatlama mekanizmalarına doğrudan mđdahaleleri olduğunu belirtmek gerekir. Muhtelif vergi dđzenlemeleri, çeşitli sektđrlerdeki miktar bazlı dđzenlemeler, stokuluğa karşı benimsenen gđrece inzibati tabiattaki tedbirler ve eşel-mobil uygulamaları bu mđdahaleler arasındadır. Dđviz kurunda 2018 ortasında beliren normal dışı davranışla st üste binen zel Tđketim Vergisi dđzenlemelerinin otomotiv piyasasında birinci el ve ikinci el alım-satım seçimlerini nasıl olumsuz etkilediği, birinci el otomobil satışlarının nasıl durma nok-

tasına geldiği, ikinci el piyasasındaki fiyatların birinci el piyasasındakileri nasıl geçtiği kuvvetli bir örnek olarak not edilebilir. Diğer bir örnek, döviz kuru hareketlerini piyasa şartlarında bas-kılamak için oluşturulan ve sonunda çözümsüz bir görünüme bürünen Kur Korumalı Mevduat imkanıdır.

Benzer müdahaleler, etkileri ekonomi sathına hızlı yayılan kira fiyatları, eğitim sektörü hiz-met bedelleri ve asgari ücret üstünde de etkili olmuştur. Mevcut durumda işgücü, inşaat-em-lak ve eğitim dahil olmak üzere pek çok sektörün görelî fiyat dinamikleri 2018 öncesindeki normalinin dışında ilerlemektedir. Piyasa yoğunlaşmasının yüksek olduğu sektörlerin (enerji, haberleşme gibi) enflasyonu yapışkanlaştıran rolü de veri alındığında, maliye politikası tara-fında sağlam bir tedbirler dizisi olmadan ekonominin 2001 öncesindeki gibi bir kronik-yüksek enflasyon ortamına sürükleneceğini söylemek yanlış olmaz. İşbu halde, aslında diğer pek çok gelişmenin bir sonucu olan servetin hakkaniyetsiz yeniden dağıtımından kaçınmakta ve sağlam parayı hayata geçirmekte başlıca sorumluluk siyasi erktedir. TCMB'nın 2024 yılında hayata geçirmeye çalıştığı iç reformun başarısının ön şartı da bu sorumluluğun kararlılıkla ye-rine getirilmesidir.

4. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Buraya kadar sunulan değerlendirmeler, iktisadi gerçekleştirmeleri ölçen veriye ve Chatham House normlarına göre toplanan bir uzmanlar panelinin vurguladığı noktalara dayalı olarak hasıl olmuştur. 'Sağlam para' alt başlığı altındaki gelişmeler şöyle maddelendirilebilir:

- Dış konjonktür ve yerli kurumsal kapasite veri alındığında Türkiye ekonomisinde 2002 sonrasında kurulan dengenin yakın gelecekte yeniden kurulması ancak zayıf bir ihtimale sahiptir.
- TCMB geleneksel Enflasyon Hedeflemesi stratejisine dönüş yolunda kararlı ancak siyasi erkin aldığı duruşa hassas adımlar atmakta, başarıya tam olarak ulaşmış olmasa da attığı adımların olumlu meyvelerini toplamaktadır.
- Finansal istikrarda görelî bir kuvvetlenme hasıl olsa da reel sektörde gömülü riskler söz konusudur.

Denge-denetleme mekanizmalarının yeniden tesis edilip kuvvetlendirildiği bir ortamda, yakın geçmişteki sınırlı kazanımlar büyüyebilir ve kalıcı hale gelebilir. Özellikle TCMB bünyesindeki mesleki/profesyonel birikimin toplum yararına, yeni ve makul çözümler üretebilecek olması ümit vericidir.

KAYNAKÇA

Fadejeva, L. ve Kantur, Z. (2023) "Wealth distribution and monetary policy", *Economic Model-ling* 125, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106336>.

- Özgürlük Araştırmaları Derneği (2021) Türkiye’de Ekonomik Özgürlükler Raporu 2021, Liberal Perspektif Rapor (Ed. İbrahim Enes Özkan), Sayı: 23, Aralık 2021, ISBN: 978-605-73897-2-5.
- Resmî Gazete (1989). “Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar”, 11/08/1989, Sayı: 20249, Karar Sayısı: 89/14391.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu, Kanun No: 1211, Kabul Tarihi: 14 Ocak 1970, 13409 sayılı Resmî Gazete (26 Ocak 1970)
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun No. 4651, Kabul Tarihi: 25 Nisan 2001, 24393 sayılı Resmî Gazete (5 Mayıs 2001)
- Yılmaz, N. ve Yücel, E. (2021) “Exchange Rate Pass-Through to Consumer Prices in Turkey: Nonparametric Kernel Estimation Evidence”, *MPRA Paper 105895*, University Library of Munich, Germany.
- Yücel, E. (2019) “Banques de Turquie: entre dynamisme et tensions” (Banks of Turkey: Vivid Yet Strained), *Revue d’économie Financière*, No 136 (La Finance Méditerranéenne, Des Systèmes Financiers Fragmentés) pp.139-157.
- Yücel, E. (2021) “Sağlam Para ve Ekonomik Özgürlükler”, *Türkiye’de Ekonomik Özgürlükler Raporu 2021*, Özgürlük Araştırmaları Derneği – Liberal Perspektif Rapor (Ed. İbrahim Enes Özkan), Sayı: 23:50-60, Aralık 2021, ISBN: 978-605-73897-2-5.

4. BÖLÜM

ULUSLARARASI TİCARET SERBESTİSİ

Doç. Dr. Özge Öner

Ekonomik Özgürlükler İndeksi'nin "Uluslararası Ticaret Serbestisi (UTS)" ile ilgili bölümü, ulusal sınırlar arasındaki ticaretin serbestliğine odaklanmaktadır. Günümüzde, diğer ülkelerle ticaret yapma özgürlüğü, ekonomik özgürlüğün temel bir bileşeni olarak görülmektedir. Hükümetler, vatandaşlarının veya ülkede yaşayan bireylerin diğer ülkelerdeki insanlarla gönüllü ticarete katılma yeteneklerini kısıtladığında, ekonomik özgürlükler de ciddi şekilde sınırlanmış olur. Bu bağlamda, uluslararası ticaret özgürlüğü konusu, yalnızca ülkelerin ekonomik performansları üzerindeki etkileriyle sınırlı bir başlık olmaktan öteye geçmektedir. Ticaret özgürlüğü, bireylerin daha kaliteli ve uygun fiyatlı ürünlere erişiminden girişimcilerin sermayeye ve dış pazarlara ulaşımına kadar birçok unsuru kapsar. Aynı zamanda, ülkeler arası blok siyaseti ve siyasi ilişkiler üzerinde de belirgin etkiler yaratır.

Ticaret serbestisi, toplumların yaşam kalitesini yükseltirken, ekonomik büyümeyi destekleyen bir mekanizma olarak da işlev görür. Daha geniş bir ürün çeşitliliğine erişim, ücretlerde iyileşme, işletmelerin küresel pazarlara entegrasyonu ve ülkelerin genel rekabet gücündeki artış, uluslararası ticaret özgürlüğünün temel sonuçları arasında yer alır. Dolayısıyla bu konu, yalnızca ekonomik bağlamda değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi etkileri açısından da büyük öneme sahiptir. Bu raporun ilgili bölümü, Ekonomik Özgürlükler İndeksi'nin UTS bileşenini betimsel bir şekilde ele almayı ve bu bileşenin ekonomik özgürlükler açısından ne anlama geldiğini açıklamayı hedeflemektedir.

Ekonomik Özgürlükler İndeksi (EOİ), Ticaret Serbestisi ile ilgili bölümde çeşitli ticaret kısıtlamalarını ölçmek için farklı bileşenler sunmaktadır. Bu bileşenler (i) gümrük tarifeleri (ii) düzenleyici dış ticaret engelleri (ya da bir diğer deyişle idari kısıtlamalar), (iii) karaborsa döviz kurları ve (iv) sermaye ve kişilerin dolaşım hareketlerine dair sınırlamalar şeklindedir. Bu alanda yüksek bir puan alabilmek için, bir ülkenin düşük tarifelere, kolay gümrükleme ve etkin gümrük

yönetimine, konvertibl bir para birimine ve bunlara ek olarak da fiziksel ve beşeri sermayenin hareketi üzerinde az kısıtlamaya sahip olması gerekir.

Ekonomik Özgürlükler İndeksi genel skoru ve UTS özelinde belirlenen skorun birbirleriyle istatistiki olarak anlamlı ve kuvvetli bir ilişkililerinin olduğunu söyleyerek başlamalıyız. Bu UTS'nin Ekonomik Özgürlükler Endeksinin bir alt bileşeni olduğu için beklenen bir istatistiki ilişkidir. Ancak bu iki endeks skorunun birbirinden ayrıştığı hususlar vardır. Türkiye, her ne kadar ülke genel skoruna göre yapılan sıralamaya kıyasla ticaret serbestisinde görece daha iyi bir pozisyonda olsa da son üç yılın raporlamasına baktığımızda sürekli bir düşüş gösterdiğini görmek mümkündür. Türkiye Ticaret Serbestisi özelinde 2017 yılında 79., 2018 yılında ise 85. sırada olup, gerilemesini devam ettirerek 2022 yılında 86. sıraya yerleşmiştir.

Son 20 yıldır yıl bazında gözlemlenen değişiklikleri daha detaylı ele almaya devam etmeden önce, Türkiye'nin Ticaret Serbestisi alanında yıllara göre değişimine 5 yıllık aralıklarda bakmak uzun vadeli tekamülü anlamak için faydalı olabilir.

Tablo 2, Türkiye'nin Ekonomik Özgürlükler İndeksi genel skorunun yanı sıra Ticaret Serbestisi özet skoru ve bu bileşenin alt kısıtlımlarındaki değişiklikleri detaylandırmaktadır. 2022 yılı itibarıyla, ticaret serbestisi skoru 7,2 seviyesinde ölçülmüştür ve bu, son yıllardaki düşüş trendini yansıtmaktadır. Örneğin, 2015 yılında 7,4 olan ticaret serbestisi skoru, 2019'da 7,2'ye düşmüş, kısa süreli iyileşmelere rağmen bu skor 2022'de aynı seviyelerde kalmıştır.

Alt kısıtlımlar incelendiğinde, bu düşüşün kaynaklarını belirlemek mümkündür. Tarife Dışı Engeller skoru, 2015'te 6,8 iken, 2022'de 6,5'e gerilemiştir. Bu, ithalat kotaları, anti-damping vergileri ve diğer düzenleyici engellerin artışını yansıtmaktadır. Diğer önemli bir etken, Yabancılar Mülkiyet ve Yatırım Sınırlamaları alt bileşeninde yaşanan bozulmadır. Bu alt bileşenin skoru, 2018'de 6,0 seviyesindeyken, 2022 itibarıyla 4,0'a kadar gerilemiştir.

Ticaret serbestisi bileşenindeki diğer alt başlıklar da değerlendirilmelidir. İthalat ve İhracat Uyum Maliyetleri, son yıllarda iyileşme göstererek 2022 yılında 9,6 seviyesine ulaşmıştır. Ancak, bu alt bileşendeki olumlu gelişmeler, tarife dışı engeller ve mülkiyet sınırlamalarındaki düşüşlerin etkisini dengelemek için yeterli olmamıştır.

Sonuç olarak, 2022 yılı itibarıyla Türkiye'nin ticaret serbestisi skorunda gözlemlenen durağanlık, alt bileşenlerdeki zıt yöndeki hareketlerin bir sonucudur. Ticaret serbestisindeki bu sınırlamalar, ülkenin genel ekonomik özgürlükler skoru üzerinde de baskı oluşturmaktadır.

Grafik 19 ise Türkiye için Ekonomik Özgürlük İndeksi ülke genel skoru, indeksin temel başlıkları ve UTS'ni 2000-2019 yılları için karşılaştırmaktadır. Bu grafikte de gözlemleneceği üzere, birkaç çarpıcı noktaya değinebiliriz. Bunlardan ilki Türkiye'nin genel skoru ve indeksin diğer bütün bileşenlerinde 2016 yılından beri gözlemlenen aşağı doğru eğilim. Birçok iktisadi özgürlüğün, 15 Temmuz 2016 darbe girişimi ile başlayan ve 2018 Başkanlık sistemine geçiş ile ivme kazanan bu süreçte erozyona uğradığını bu tabloda, marjinal boyutlarda da olsa göre-

Tablo 2: Ticaret Serbestisi İndeks Skorlarının Yıllara Göre Değişimi, 1970-2022

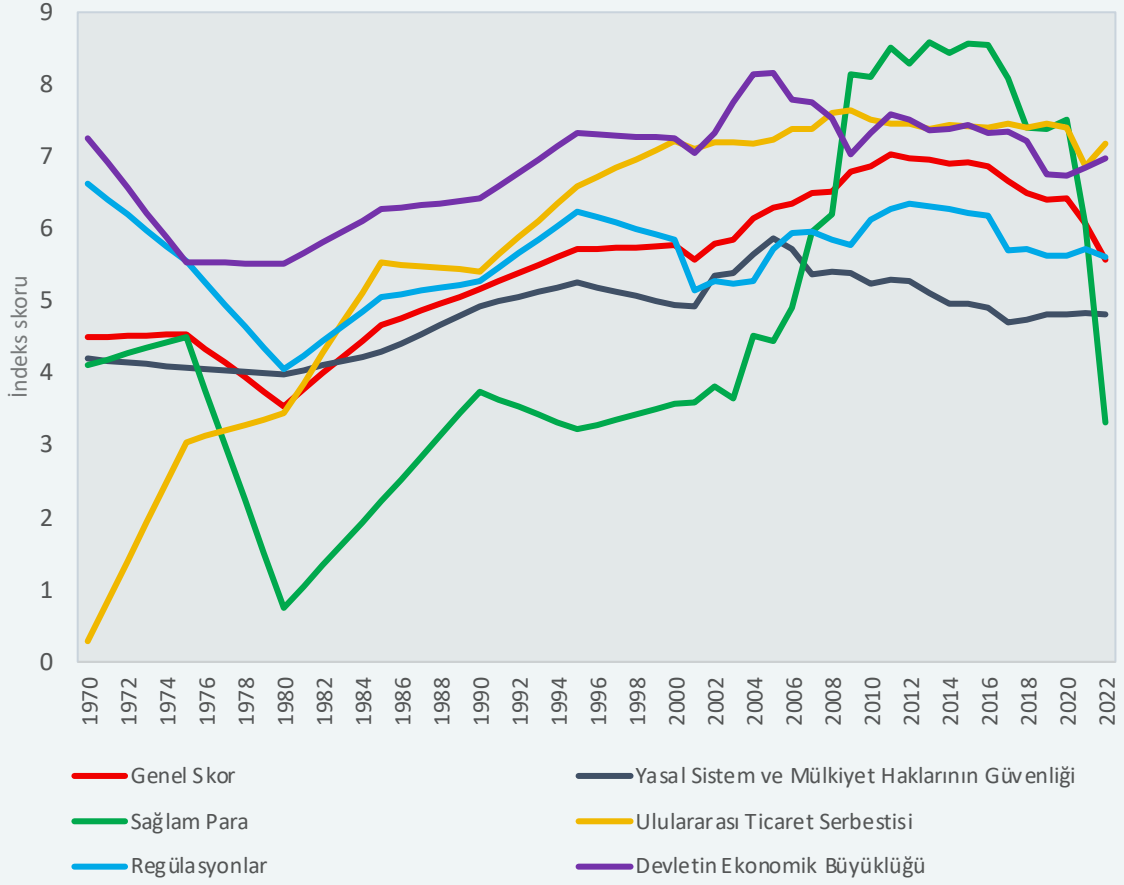
	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
TİCARET SERBESTİSİ	0,3	3,0	3,4	5,5	5,4	6,6	7,2	7,2	7,5	7,4	7,4	7,2
A. Gümrük Tarifleri	0,0	0,5	3,5	6,3	4,5	8,3	7,4	6,9	6,3	6,0	6,0	5,4
(i) Dış ticaret vergilerinden sağlanan gelir (Dış ticaret içindeki payı %)	0,0	0,5	5,8	8,0	8,1	9,0	9,6	9,7	9,6	9,5	9,5	9,6
(ii) Gümrük tarife oranı ortalaması			1,2	4,7	5,5	8,2	8,6	9,5	8,0	7,8	7,8	6,6
(iii) Gümrük tarife oranlarında standart sapma					0,0	7,7	4,1	1,4	1,2	0,7	0,8	0,0
B. Düzenleyici Dış Ticaret Engelleri							7,5	7,1	7,3	7,8	8,1	8,1
(i) Tarife Dışı Engeller							6,5	7,3	6,6	6,8	6,5	6,5
(ii) İthalat ve İhracat Uyum Maliyetleri							8,5	6,9	8,1	8,8	9,6	9,6
C. Karaborsa Döviz Kurları	0,0	7,8	6,8	9,4	9,6	9,6	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
D. Sermaye ve Kişilerin Dolaşımında Sınırlamalar	0,8	0,8	0,0	0,8	2,1	1,8	3,9	4,9	6,5	5,8	5,5	5,2
(i) Yabancılara mülkiyet ve yatırım sınırlamaları	1,7	1,7	0,0	1,7	4,2	1,7	2,2	2,2	6,0	6,0	4,6	4,0
(ii) Sermaye sınırlamaları	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,3	1,5	3,1	2,3	2,3	2,3
(iii) Yabancılara seyahat özgürlüğü								10,0	10,0	8,4	8,4	7,9
Genel Skor	4,5	4,5	3,5	4,6	5,1	5,7	5,7	6,2	6,8	6,9	6,4	5,5
Sıralama	83	76	101	81	77	80	98	90	67	72	98	138

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

bilmek mümkündür. Kuvvetle muhtemeldir ki, Covid-19 pandemi süreci ve akabinde bilhassa Türk Lirasının değersizleştirilmesine yönelik sistematik para politikaları bu aşağı doğru eğilimin daha da derinleştiği bir tabloyu ilerleyen yıllarda önümüze serecektir.

Bu grafikte dikkat çekilmesi gereken bir diğer önemli nokta, indeksin temel bileşenlerinde 2016 yılından itibaren gözlemlenen aşağı yönlü eğilimin, yasal sistem ve devletin ekonomik

Grafik 19: Ekonomik Özgürlük İndeksi Temel Bileşenleri ve UTS

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

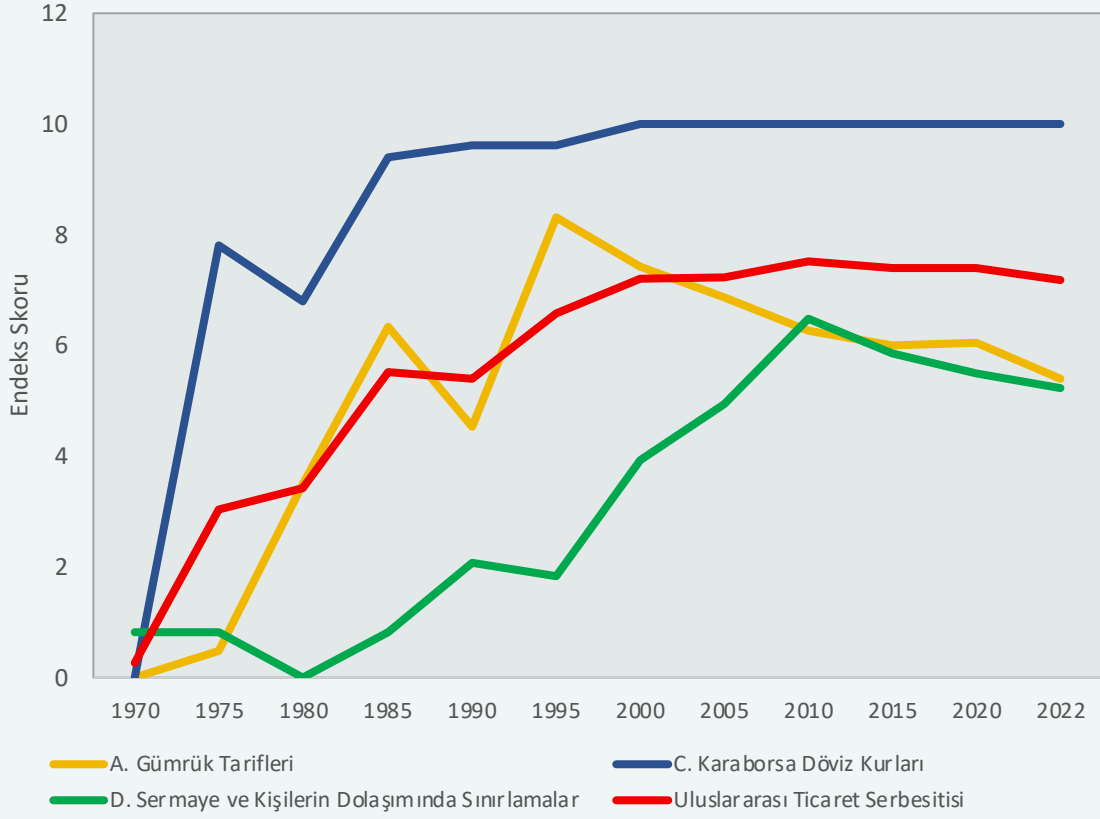
büyüklüğü gibi bileşenlerde çok daha önce başlamış olmasıdır. Ancak, UTS bileşeninin bu dönemde benzer bir düşüş eğilimi sergilemeyerek daha stabil bir seyir izlemesi dikkat çekicidir.

Bu durum, UTS'ndeki görece istikrarın ve sağlam para bileşeninde 2009'a kadar gözlemlenen güçlü yükseliş trendinin, ülkenin genel skorunun bu süreçte daha stabil bir düzlemde seyretmesine katkıda bulunduğunu işaret etmektedir. Bu görsel, ekonomik performansın farklı bileşenlerindeki zıt eğilimlerin, indeksin genel skoru üzerindeki dengeleyici etkisini açıkça göstermektedir.

1. TİCARET SERBESTİSİNİN BİLEŞENLERİ

Grafik 4.2, Ekonomik Özgürlükler Endeksi'nin temel bileşenlerinden UTS bileşeninin alt kırılımlarının 2000'den 2022'ye kadar nasıl bir eğilim gösterdiğini özetlemektedir. Burada dikkate alınması gereken üç temel husus bulunmaktadır:

Grafik 20: UTS ve Alt Kırılımları, 1970-2022

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

- 1. Karaborsa döviz kurlarının yüksek skorunu devam ettirdiği** gözlemlenmiştir. Bu kırım 2000 yılından itibaren sürekli olarak 10,0 olarak ölçülmüştür, bu da döviz piyasalarında karaborsanın etkisiz hale geldiğini göstermektedir.
- 2. Düzenleyici dış ticaret skorunda gözlemlenen marjinal değişim**, genel olarak iyileşme yönünde bir eğilim sergilemiştir. 2000 yılında 7,5 olan skor 2019 yılında 8,1'e yükselmiş, ancak 2022 yılı itibarıyla bu seviyeyi korumuştur.
- 3. Sermaye ve kişilerin dolaşımına ilişkin sınırlamalarda gerileme yaşandığı** dikkati çekmektedir. Bu alt kırım, 2014 yılında 6,5'lik bir skor ile zirve yaptıktan sonra 2019'da 5,8 ve 2022 yılında ise 5,2'ye gerilemiştir. Özellikle yabancılara mülkiyet ve yatırım sınırlamaları ile ilgili alt başlıklarda skorun düşüş yaşadığı görülmektedir (2015'te 6,0 iken 2022'de 4,0'a gerilemiştir).

UTS kriterlerinden birincisi olan Gümrük Tarifeleri skoru, 2000-2005 döneminde yükselme eğilimi göstermiştir (7,2'den 7,4'e yükselmiştir). Ancak, 2005-2022 dönemi boyunca bu skor, sürekli bir düşüş eğilimi göstermiş ve 2022 itibarıyla 5,4 seviyesine gerilemiştir. Bu gerileme, 2016 yılında görülen 5,94'lük düşük skorun ardından yaşanan kısa süreli iyileşmenin (örne-

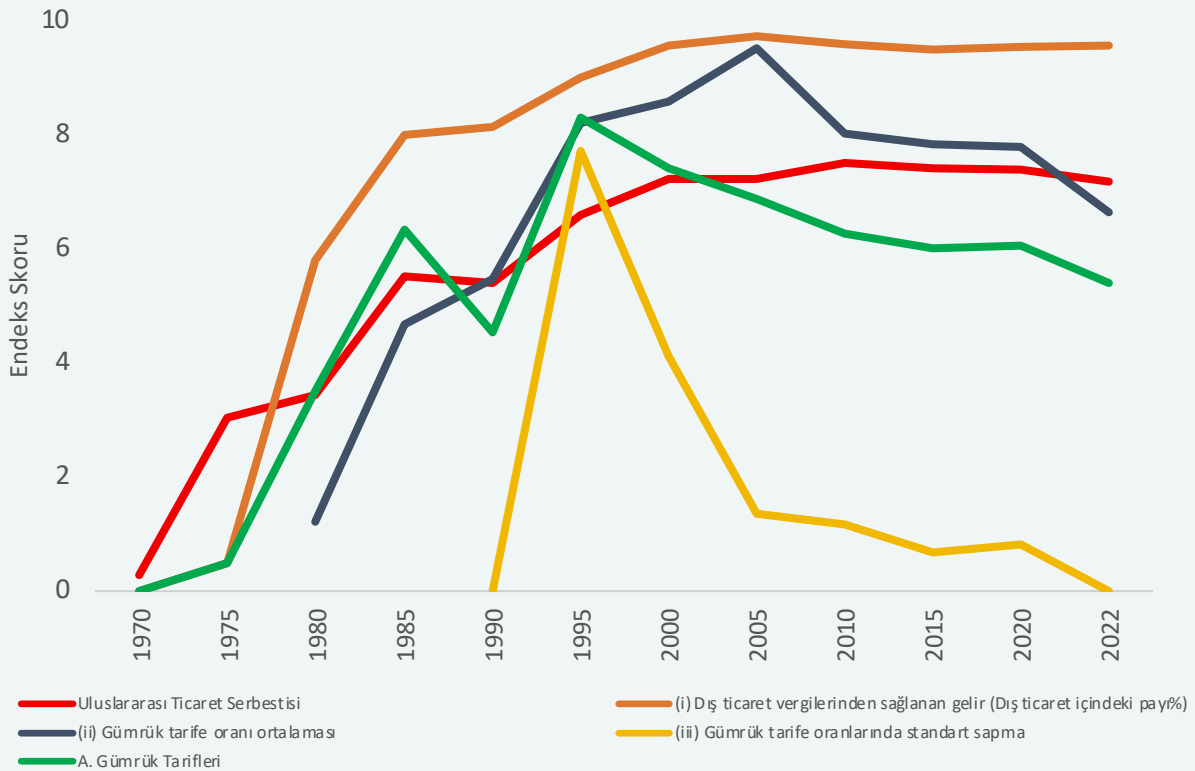
ğın 2018’de 6,0) sürdürülemediğini ve uzun vadede düşüş trendinin devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, dış ticaret vergilerinden sağlanan gelirlerin dış ticaretteki payının 2000’den 2022’ye kadar oldukça stabil seyrettiği görülmektedir (%9,6 civarında). Bu durum, dış ticaret gelirlerindeki payın tarife oranlarındaki değişimlerden çok daha az etkilenmiş olduğuna işaret etmektedir.

Gümrük Tarife Oranlarındaki Standart Sapma, dış ticaret politikalarının yönü hakkında önemli bir sinyal olarak değerlendirilebilir. 2000’li yılların başında düşük seviyelerde olan standart sapma, sonraki dönemlerde artış göstermiştir. Örneğin, 2005 yılında 1,4 olan bu değer, 2010 yılında 0,7’ye kadar düşmüş; ancak daha sonra, tarife politikalarında belirgin bir heterojenlik olduğunu gösteren 0,8 ve üzeri değerlere çıkmıştır. Bu sapma, farklı ürünler, ülkeler ve ülke grupları için değişken oranların uygulandığını ve dış ticarete merkezi planlama eğilimlerinin arttığını göstermektedir.

2017’den itibaren standart sapmada tekrar bir düşüş görülmüş (örneğin 0,0 seviyesine inmiştir), ancak bu durum 2000’li yılların başındaki genel seviyelere dönüldüğü anlamına gelmemektedir. Standart sapma, dış ticaret politikalarının daha öngörülebilir hale gelmesi açısından

Grafik 21: Gümrük Tarifeleri ve Alt Kırılımları

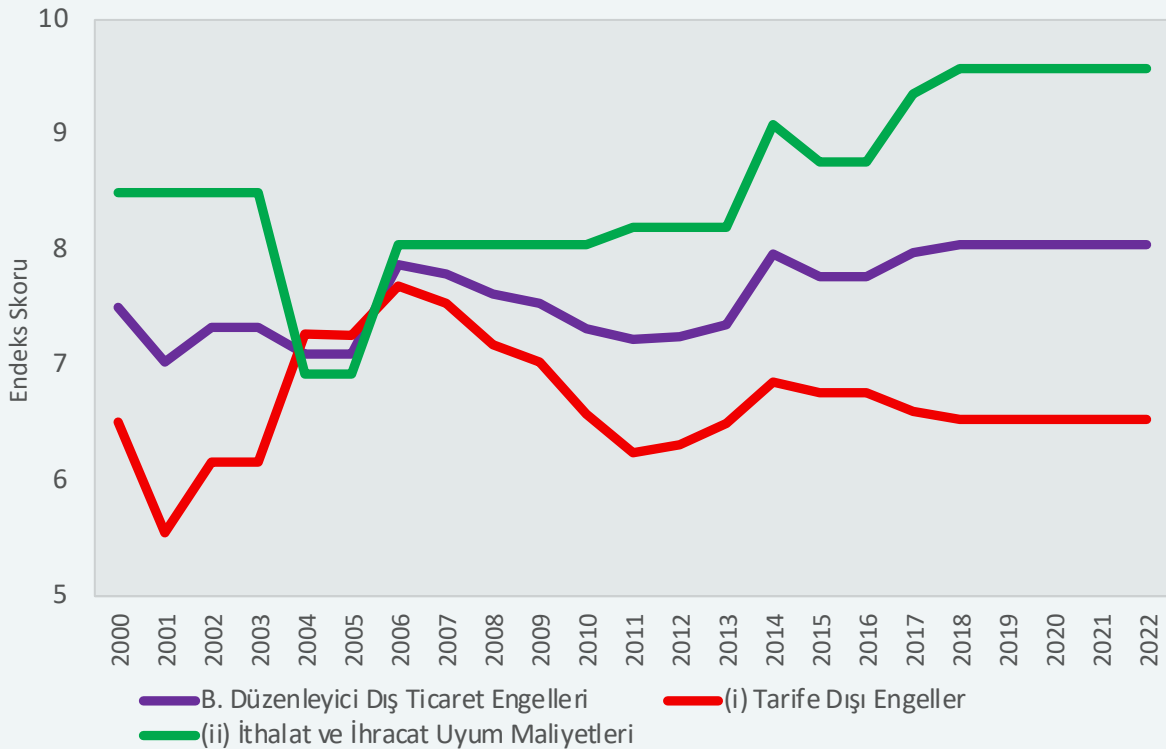
Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

önemlidir, ancak 2022 itibarıyla gümrük tarifeleri skoru hâlâ 2000'lerin başındaki düzeyin oldukça gerisindedir.

Düzenleyici Dış Ticaret Engelleri'nin iki temel bileşeni olan Tarife Dışı Engeller ve İthalat ve İhracat Uyum Maliyetleri, Türkiye'nin dış ticaret yapısındaki yapısal zorlukların açık bir göstergesidir. 2022 yılı itibarıyla ithalat ve ihracat uyum maliyetleri skorunda görülen artış, bürokratik süreçlerde belirli bir iyileşmeyi işaret etse de bu, uluslararası ticaret için gereken bütünsel reformların gerçekleştirildiği anlamına gelmemektedir. 2016'da 8,8 olan bu skorun 2022'de 9,6'ya çıkması olumlu bir gelişme olarak görülse de ticaretin etkinliğini artırma konusunda ne derece sürdürülebilir olduğu belirsizdir. Özellikle artan ekonomik krizlerle beraber, bu iyileşmelerin yalnızca geçici politikaların sonucu olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Buna karşılık, Tarife Dışı Engeller skorundaki sürekli düşüş, dış ticaret serbestisinin önündeki ciddi yapısal engelleri ortaya koymaktadır. 2016 yılında 6,8 olan bu skorun 2022 yılında 6,5'e gerilemesi, anti-damping vergileri, ithalat kotaları ve teknik standartların artışıyla ilişkilidir. Ancak, bu düşüş yalnızca bir sayıdan ibaret değildir; Türkiye'nin ticaret politikalarının genel olarak daha korumacı bir eğilime kaydığını göstermektedir. Özellikle ithalatı kısıtlayıcı düzenlemeler, üretim süreçlerinde ithal girdi oranı yüksek olan bir ekonomi için ciddi bir sorun

Grafik 22: Düzenleyici Dış Ticaret Engelleri ve Bileşenleri, 2000-2022

Kaynak: Fraser Institute, 2022 verileri

yaratmaktadır. Bu, ihracat maliyetlerini artırdığı gibi Türkiye'nin uluslararası ticaretteki rekabet gücünü de zayıflatmaktadır.

Düzenleyici Dış Ticaret Engellerinin genel skorunun stabil görünmesi, yüzeysel bir denge yanılsaması yaratmaktadır. Tarife dışı engellerin ticaret üzerindeki negatif etkileri, ithalat ve ihracat uyum maliyetlerindeki iyileşme ile dengelenmekte gibi görünse de bu denge sürdürülebilir bir reformdan ziyade zıt yöndeki iki eğilimin rastlantısal bir sonucudur. Tarife dışı engellerin artışı, Türkiye'nin küresel ticaret serbestisi endeksindeki pozisyonunu olumsuz etkilemekle kalmayıp, ülkenin dış ticaretteki yapısal sorunlarını da derinleştirmektedir. Özellikle Türkiye'nin Avrupa Yeşil Mutabakatı gibi uluslararası ticaret standartlarına uyum sağlayamadığı bir ortamda, bu eğilimlerin ülkeyi uzun vadede daha izole bir konuma taşıması muhtemeldir.

Karaborsa Döviz Kurları, UTS'nin üçüncü bileşenidir. 2022 itibarıyla skor hala 10,0 seviyesinde kalmaya devam etmektedir. Bu, Türk Lirası'nın tam konvertibilite durumunu koruduğunu göstermekte ve 1990 yılında IMF Ana Sözleşmesi'ne uyum sürecinde başlayan bu eğilimin sürdüğünü ortaya koymaktadır.

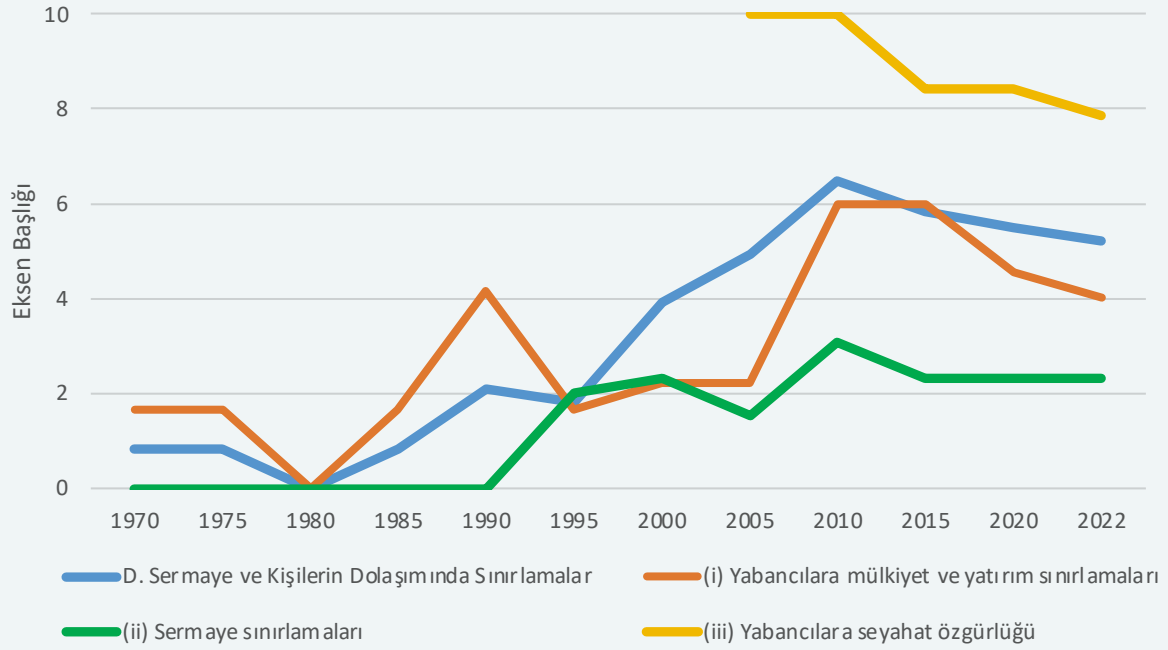
UTS'nin dördüncü bileşeni olan Sermaye ve Kişilerin Dolaşım Sınırlamaları, son yıllarda ciddi gerilemeler yaşamıştır. Özellikle Yabancıların Yatırım ve Mülkiyet Sınırlamaları alt bileşeni, 2018'de 4,6 olan skorunun 2022 itibarıyla 4,0'a düştüğü görülmektedir. Yabancıların Seyahat Özgürlükleri alt bileşeninde ise 2013 sonrası başlayan düşüş eğilimi, 2022 yılında 7,9 seviyesinde devam etmiştir.

Bu gerilemeler sonucunda, Sermaye ve Dolaşımda Sınırlamalar bileşeninin genel skoru 2016 yılında 5,8 iken, 2022 yılında 5,2'ye gerilemiştir. Bu düşüş, özellikle yatırımcıların hareket kabiliyetindeki azalma ve seyahat kısıtlamalarının etkisiyle açıklanabilir. Sermaye sınırlamaları alt bileşeninde herhangi bir değişiklik yaşanmamış olmasına rağmen, diğer iki alt bileşendeki düşüşler bu gerilemenin temel nedeni olmuştur.

Son yıllardaki veriler, Türkiye'nin dış ticaret işlemleri ve bürokratik uyum maliyetlerinde belirli iyileşmeler kaydetmesine rağmen, sermaye hareketliliği ve yabancı yatırımcı özgürlükleri gibi kritik alanlarda ciddi sınırlamalar yaşandığını göstermektedir. 2022 itibarıyla, bu eğilimlerin UTS ve genel ekonomik özgürlükler üzerinde baskı oluşturduğu açıktır.

Ticaretin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkileri, özellikle liberal ekonomi düşüncesi içinde geniş bir tartışma konusu olmuştur. Liberal teorinin merkezinde, serbest ticaretin piyasa mekanizmalarının uluslararası düzlemde etkin işlemlerini sağlayarak ekonomik büyüme ve refah artışına katkıda bulunacağı fikri yer alır. Adam Smith'in mutlak üstünlükler teorisi ve David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımı, bu fikirlerin temelini oluşturur. Ricardo'nun ticarete karşılaştırmalı üstünlükler doktrini, ülkelerin uzmanlaşmasının ve serbest ticaretin çift taraflı kazançlar sağladığını göstermesiyle ticaret teorisinin en önemli yapı taşlarından biri haline gelmiştir (Ricardo, 1817). Bu erken dönem teoriler, ticaretin uzun vadeli eko-

Grafik 23: Sermaye ve Kişilerin Dolaşımında Sınırlamalar, 1970-2022

nomik büyüme üzerindeki rolünü açıklamak için daha sonra geliştirilen modellere ve ampirik çalışmalara zemin hazırlamıştır.

Ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, teknolojik transfer, verimlilik artışı, ölçek ekonomileri ve sermaye birikimi mekanizmaları üzerinden incelenmiştir. Bhagwati (1988) gibi önde gelen ticaret ekonomistleri, serbest ticaret politikalarının özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmayı hızlandırabileceğini savunmuşlardır. Bhagwati, korumacılık politikalarının uzun vadede ekonomik verimlilik kayıplarına neden olduğunu ve ticaretin serbestleştirilmesinin teknolojik gelişme ve verimlilik artışı teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Krueger (1978) ve daha sonra Balassa (1985), ticaret serbestisinin üretim faktörlerinin daha etkin kullanımını sağladığını ve kaynak tahsisindeki iyileşmelerle ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, özellikle ihracatın büyüme üzerindeki pozitif etkilerini vurgulamış ve gelişmekte olan ülkeler için dış ticaretin itici bir güç olabileceğini göstermiştir.

Feder (1982) ihracat sektörlerinin daha rekabetçi bir yapıya sahip olduğunu ve bunun faktör verimliliği üzerinde olumlu dışsallıklar yarattığını belirtmiştir. Frankel ve Romer (1999) ise ticarete açıklığın sadece üretkenlik değil, aynı zamanda teknoloji transferi ve inovasyon üzerindeki olumlu etkilerini ele almışlardır. Yabancı doğrudan yatırımlar (FDI) yoluyla gerçekleşen teknoloji transferinin, ülkelerin uzun vadeli büyüme potansiyelini artırdığı gösterilmiştir. Özellikle Doğu Asya ülkelerinin dışa dönük kalkınma stratejileri, ticaretin büyüme üzerindeki etkilerini somutlaştıran başarılı örnekler olarak sıkça ele alınmıştır (World Bank, 1993). Bu ül-

kelerde ticarete açıklık, ekonomik büyümenin temel itici gücü olmuş ve kişi başına gelirde belirgin artışlar sağlamıştır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, ticaret serbestisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini daha da derinlemesine incelemiştir. Alcalá ve Ciccone (2004), ticaretin toplam faktör verimliliği üzerindeki etkilerini analiz etmiş ve ticarete açıklığın ülkeler arasında gelir yakınsamalarına yol açtığını göstermiştir. Irwin (2015) ise ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini tarihsel bir bağlamda incelemiş ve ticaret serbestisinin yalnızca ekonomik refahı artırmakla kalmayıp, aynı zamanda ülkelerin teknolojik ilerleme süreçlerini hızlandırdığını belirtmiştir. Ticaretin küresel düzeyde yaygınlaşmasıyla birlikte, bu etkilerin sadece gelişmiş ülkelerle sınırlı olmadığı, gelişmekte olan ülkelerde de benzer sonuçlar doğurduğu kanıtlanmıştır. Özellikle Rodrik (2018), ticaretin kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini kabul etmekle birlikte, bu süreçlerin ülkelerin kurumsal kapasitelerine ve uyguladıkları politikaların niteliğine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Ticaretin faydalarının eşit bir şekilde dağılmadığını ve ticaret politikalarının etkinliğinin, yerel ekonomilerin yapısal özelliklerine göre değişebileceğini savunmuştur.

Ayrıca, Goldberg ve Pavcnik (2016), ticaretin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini ve ticarete açıklığın bireysel refah üzerindeki farklılaştırıcı etkilerini ele almıştır. Bu çalışma, ticaret politikalarının büyüme üzerindeki genel etkisinin olumlu olduğunu, ancak bu faydaların toplumun tüm kesimlerine eşit şekilde yansımayaabileceğini göstermiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ticaret serbestisi sayesinde yüksek gelirli gruplar daha fazla kazanç sağlarken, düşük gelirli gruplar nispeten daha az fayda elde etmektedir. Bununla birlikte, ticaretin gelir eşitsizliğini azaltmada oynadığı rol, ülkelerin ekonomik politikalarına ve sosyal altyapılarına bağlıdır.

Liberal ekonomi literatürü, ticaret serbestisinin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkilerini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Ancak bu etkilere dair literatür, ticaretin faydalarının ülkeden ülkeye değişebileceğini ve ticarete açıklığın kalkınma süreçlerinde yerel politikalar ve kurumsal yapıların önemini ortaya koymaktadır. Örneğin, Wacziarg ve Welch (2008), ticaret serbestisinin büyüme üzerindeki etkilerini hem kısa vadede hem de uzun vadede analiz etmiş ve ticarete açıklığın, yüksek büyüme oranlarına ulaşmada kritik bir unsur olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, ticaretin faydalarının tam anlamıyla ortaya çıkabilmesi için, ticaret politikalarının iyi tasarlanmış ve kurumsal destekle uygulanmış olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak, ticaret serbestisi ekonomik büyümenin ve kalkınmanın önemli bir itici gücü olarak kalmaya devam etmektedir. Liberal düşünce, ticaretin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerdeki üretkenlik, verimlilik ve refah üzerindeki olumlu etkilerini teorik ve ampirik olarak geniş bir şekilde desteklemektedir. Ancak ticaret politikalarının etkinliği, ülkelerin ekonomik yapılarındaki farklılıklar ve kurumsal kapasitelerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle, ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamak için, ticaret politikalarının yerel ekonomik bağlamlarla uyumlu bir şekilde tasarlanması gerekmektedir.

Grafik 24, Ekonomik Özgürlükler İndeksi ile Uluslararası Ticaret Serbestisi skoru arasındaki ilişkiyi, nedensellik ilişkisi tayin etmek kaygısı gütmeyen basit bir regresyon analizi yoluyla betimsel olarak sunmaktadır. Burada, bir refah göstergesi olarak kişi başına düşen gayri safi milli hasıla bir yıl gecikmeli olarak bağımlı değişken olarak kullanılmıştır.⁵⁵

Literatürün de fikir birliğinde olduğu gibi, bu 22 yıllık periyoda baktığımızda UTS ile refah düzeyi arasındaki doğrusal ilişkiyi görmek mümkündür. Tek değişkenli ve az gözlem sayılı bir regresyon olmasına rağmen indeks skorunun kişi başı GSYH'nin yıllar içindeki değişimini ciddi oranda açıkladığını da söyleyebiliriz. Gecikmeli kişi başına düşen GSYH ile UTS arasındaki ilişki için hesaplanan genel korelasyon 0.48 iken, tek değişkenli regresyonun determinasyon katsayısı değeri 0.23 olarak bulunmuştur. Bu, UTS'nin kişi başına GSYH'deki yıllık değişimlerin sadece yaklaşık %23'ünü açıklayabildiğini göstermektedir.

Bu sonuç, ticaret serbestisinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ancak limitli bir etkisi olduğunu, ancak bu etkinin diğer faktörlerle birlikte değerlendirildiğinde daha kapsamlı incelenmesi gerektiğini işaret eder.

2005-2010 döneminde ticaret serbestisi ile kişi başına düşen GSYH arasındaki korelasyon güçlü ve pozitif bir ilişki sergileyerek 0.75-1.0 aralığında seyretmiştir. Bu durum, ticaret serbestisinin bir yıl gecikmeli olarak ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, 2010-2014 döneminde bu korelasyon hızla azalarak negatif değerlere ulaşmıştır. Bu düşüş, ticaret serbestisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin zayıfladığı ya da olumsuz hale geldiği bir dönemi işaret etmektedir. 2015 sonrası dönemde ise korelasyon, dalgalı bir seyir izlemiş ve bazı yıllarda pozitif, bazı yıllarda ise negatif değerler almıştır. Özellikle 2020 ve 2021 yıllarında korelasyon oldukça düşük ve negatif seviyelere gerilemiştir.

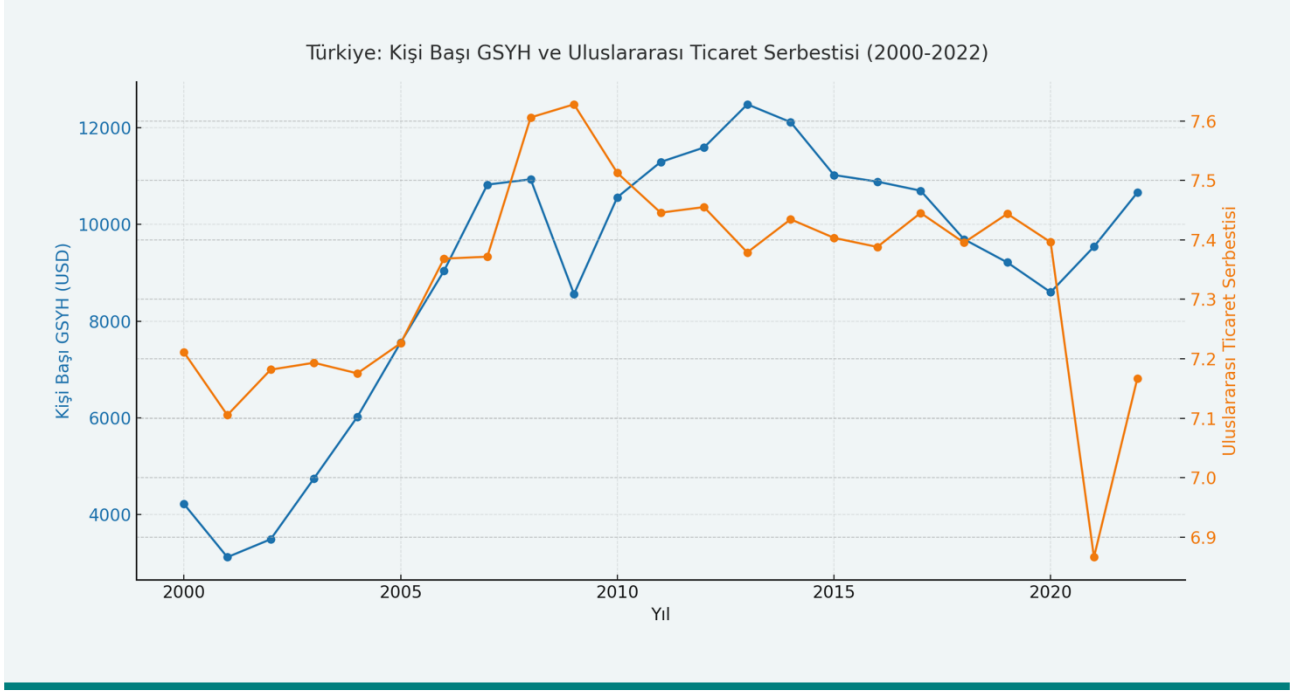
Bu analiz, ticaret serbestisinin kişi başına düşen GSYH üzerindeki gecikmeli etkisinin, 2000'lerin başlarında güçlü ve pozitif olduğunu ancak zamanla zayıflayarak dönemsel değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. 2010'dan sonra bu ilişkinin krizler, dışsal şoklar ve politika değişiklikleri nedeniyle olumsuz yönde etkilendiği görülmektedir. Ticaret politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki gecikmeli etkisi, politikaların sürekliliği ve ekonomik istikrarla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, ticaret politikalarının yalnızca mevcut ekonomik koşulları değil, gelecekteki büyümeyi de destekleyecek şekilde tutarlı ve istikrarlı bir biçimde uygulanması kritik öneme sahiptir.

2. TÜRKİYE'NİN TİCARET ORTAKLARI

Head ve Mayer (2011), Krugman'ın liderlik ettiği "Yeni Ekonomik Coğrafya" çerçevesinde yaptıkları ampirik çalışmalarda, dünya çapındaki ticaret hacimleri için mesafe ve ulusal sınırların önemi konusunda iki çarpıcı eğilim belirlemiştir. İlk bulgu, mesafenin ülkeler arası ticaret üye-

⁵⁵ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, Türkiye'nin 2000-2022 yılları arasındaki kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) değerleri.

Grafik 24: UTS ve Büyüme

rindeki etkisinin zamanla artmış olmasıdır. Bu durum, telekomünikasyon ve lojistikteki teknolojik devrimlerin ticaret maliyetlerini düşürmesine rağmen beklenmedik bir eğilimdir. Benzer şekilde, Disdier ve Head (2008) de yerçekimi denklemlerindeki mesafe katsayılarının artışı doğrulamıştır.

İkinci eğilim, ulusal sınırların ticaretteki önemini azalmasıdır. Ancak bu azalma, büyük ölçüde gelişmekte olan ülkeler tarafından yönlendirilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler, uluslararası ticarete daha fazla yer edinirken, coğrafi uzaklık nedeniyle global pazarın tamamına erişim sağlama gerekliliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, Çin gibi ülkeler, küresel pazarın her köşesine yönelerek mesafenin önemini artırmıştır. Bu iki eğilim, ticaret bloklarının (AB, ASEAN, NAFTA gibi) yükselen önemine işaret ederken, gelişmekte olan ülkeler için mesafenin artan bir ticaret belirleyicisi haline geldiğini göstermektedir.

Tablo 3, Türkiye'nin ticaret ortaklarının ilk 20'sini ve bu ülkelerin Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatındaki paylarını ortaya koymaktadır. Bu tablo, Türkiye'nin ticaret ilişkilerinde coğrafi çeşitlilik gösterdiğini ancak bu çeşitliliğin beraberinde verimlilik açısından sorunlar doğurduğunu açıkça göstermektedir. Türkiye'nin özellikle Avrupa Birliği (AB) gibi büyük ticaret bloklarıyla derinlemesine bütünleşememesi, hem maliyet avantajlarından hem de ticaretin kolaylaştırıcı unsurlarından faydalanmasını sınırlamaktadır. AB ile Gümrük Birliği anlaşmasına rağmen, Türkiye'nin AB ülkeleriyle toplam ticaret hacminin potansiyelinin çok altında olması, bu bütünleşme eksikliğinin somut bir yansımasıdır.

Türkiye'nin ticaretinde en büyük partneri olan Almanya ve diğer AB ülkeleri, ihracat açısından önemli bir paya sahip olsa da ithalat tarafında Rusya ve Çin'in hızla artan etkisi dikkate değer-

dir. Çin, Türkiye'nin en büyük ithalat kaynağı olarak öne çıkarken, Rusya, enerji ithalatındaki ağırlığıyla Türkiye'nin dış ticaret dengesini ciddi şekilde etkilemektedir. Bu durum, Türkiye'nin ticaret ortaklıklarında coğrafi ve ekonomik çeşitliliğin ötesinde, bağımlılık yaratacak nitelikte dengesizliklere yol açmaktadır. Özellikle Rusya'dan yapılan enerji ithalatı, Türkiye'nin dış ticaret açığını artıran kritik bir faktördür ve jeopolitik risklere açık bir zafiyet yaratmaktadır. Çin ile artan ticaret ise, yerel üreticilerin rekabet gücünü zayıflatarak uzun vadede endüstriyel kalkınmayı olumsuz etkileyebilir.

Blok ticareti yapmanın getirdiği avantajlar göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu fırsatlardan faydalanamaması ciddi bir maliyet yükü anlamına gelmektedir. Coğrafi yakınlık, regülasyon uyumu, hukuki çerçeve benzerlikleri ve siyasi ortaklık gibi faktörler, ticaret maliyetlerini düşürmekte önemli bir rol oynar. Ancak Türkiye, AB gibi güçlü ticaret bloklarıyla ilişkilerini daha fazla derinleştirme fırsatlarını yeterince değerlendirememiştir. Bunun yerine, ticaretinde blok dışı ve genellikle maliyetli ortaklarla çalışmak durumunda kalmıştır. Örneğin, AB ülkeleriyle yapılan ticaretin artış trendine rağmen, Türkiye'nin çevresindeki ülkelerle (örneğin İran, Irak ve Suriye gibi) ticaret potansiyeli sınırlı kalmış ve bu da bölgesel ekonomik entegrasyon eksikliğine işaret etmektedir.

Bu durum, Türkiye'nin ticaret stratejisinde yapısal sorunlara işaret etmektedir. AB ile daha derin ekonomik ilişkiler kurmak ve ticaret anlaşmalarını genişletmek yerine, Türkiye'nin enerjide Rusya'ya ve tüketim mallarında Çin'e bağımlılığı artmaktadır. Bu bağımlılık, hem ekonomik hem de siyasi kırılganlıkları artırmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'nin dış ticaret stratejisinde, yüksek verimli ticaret bloklarına ve bölgesel entegrasyona odaklanması gerekmektedir. Uzun vadede, bu strateji yalnızca ticaret hacmini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda ticaretin sürdürülebilirliğini ve ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini de artıracaktır.

3. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN AHVALI VE ÖNERİLER

Türkiye, başarılı Asya ülkelerinin gerisinde kalsa da, dünya ile ve orta gelir tuzağındaki ülkelerle olan nispi yakınlığını korumuştur (Grafik 25). Ancak, Türkiye'nin orta gelir tuzağından çıkıp halkı için derin bir refah yaratabilmesi açısından bu durum yeterli değildir. Türkiye, dış ticaretin büyüme motoru olarak kullanılabilmesi için bu yakınlığını daha güçlü ve sürdürülebilir bir hale getirmelidir.

Türkiye, ticaret vergisi gelirleri, yabancılara seyahat özgürlüğü ve düzenleyici dış ticaret engelleri gibi birçok değişkende oldukça iyi bir performans sergilemektedir. Ancak, genel olarak Türkiye, örneklemdeki diğer tüm ülkeler ve ortalamaların gerisindedir; orta gelir tuzağındaki ülkeler de dahil olmak üzere, dünya ortalamasına çok küçük bir farkla öndedir.

Türkiye'nin birçok değişkende ortalama puanlar aldığı, özellikle ortalama gümrük tarifesi, tarife dışı engeller ve yabancı varlıkların korunması gibi değişkenlerde ise ortalamanın altında performans gösterdiği görülmektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin Ticaret Ortakları, 2022

Sıra (İhracat)	Ülke (İhracat)	İhracat Payı (%)	Sıra (İthalat)	Ülke (İthalat)	İthalat Payı (%)
1	Almanya	8,3	1	Çin	12,2
2	ABD	7,2	2	Rusya Federasyonu	11,1
3	Irak	5,4	3	Almanya	8,4
4	İtalya	4,9	4	ABD	5,6
5	Birleşik Krallık	4,8	5	İtalya	4,5
6	İspanya	4,1	6	Güney Kore	3,3
7	Fransa	4	7	Hindistan	3,1
8	Hollanda	3,8	8	İsviçre	3
9	İsrail	3,3	9	Fransa	2,9
10	Romanya	2,5	10	Hollanda	2,7
11	BAE	2,3	11	BAE	2,5
12	Mısır	2	12	Japonya	2,4
13	Polonya	2	13	İspanya	2,3
14	Belçika	1,8	14	Polonya	1,9
15	Çin	1,7	15	Belçika	1,8
16	Bulgaristan	1,6	16	Çekya	1,7
17	Suudi Arabistan	1,5	17	Romanya	1,7
18	İran	1,4	18	Brezilya	1,6
19	Azerbaycan	1,4	19	Suudi Arabistan	1,5
20	Ukrayna	1,3	20	İran	1,4

Kaynak: TÜİK

Türkiye, ortalama gümrük tarifesi oranlarında örnekleme son sırada yer almakta, tarife dışı engellerde ikinci sırada, yabancı varlıkların korunması konusunda ise dördüncü sıradadır. Başka bir deyişle, Türkiye'nin ticaretin büyüme motoru olarak kullanılabilmesi için bu değişkenlerde ticaret açıklığını artırması gerekmektedir.

Gümrük tarifeleriyle ilgili daha endişe verici bir durum, tarifelerin standart sapmasıdır. Türkiye, tarifelerin standart sapmasında sıfır puan alarak, 165 yargı bölgesi arasında en kötü politikayı izlediğini göstermektedir. Bu durum, tarifelerin geniş bir aralıkta, yüksek ve düşük seviyeler arasında değişkenlik göstermesi anlamına gelir ve hükümetin bu tarifeleri, siyasi olarak güçlü ya da hükümet yanlısı şirketleri veya sektörleri desteklemek ve diğer sektörleri cezalandırmak amacıyla manipüle etmesine olanak tanır.

Sermaye kontrollerindeki düşük puan ise, bireylerin ve işletmelerin yabancı sermaye piyasalarına erişiminin sınırlı olduğunu, bunun da iş yaratma ve refah artırma potansiyeli taşıyan işletmelere yatırım yapma yeteneklerini zayıflatabileceğini göstermektedir.

Türkiye'nin küresel ticarete entegrasyonunu arttırmak için dış ticaretin serbestleştirilmesi, bürokratik engellerin ortadan kaldırılması, serbest ticaret anlaşmalarının imzalanması ve yerli üreticilerin uluslararası pazarlarda daha rekabetçi hale gelmesi sağlanmalıdır.

Gümrük tarifelerinin azaltılması için ticaret anlaşmaları yapılmalı, iç piyasa korumacılığına son verilmeli ve daha düşük maliyetlerle gümrük işlemleri yapılacak şekilde reformlar yapılmalıdır.

Tarife sisteminde şeffaflık sağlanmalı, sektörel bazda büyük farklılıklar yaratacak şekilde tarifeler belirlenmemeli ve düzenli aralıklarla gözden geçirme yapılarak tarifeler arasındaki uçurumlar engellenmelidir.

Sermaye kontrolleri azaltılmalı, dış yatırımcılar için daha açık, güvenli ve şeffaf bir ortam sağlanmalıdır. Yabancı sermaye girişine yönelik teşvikler ve yasalar daha cazip hale getirilebilir.

Aşırı bürokrasi ve engellerin ticareti tıkamaması için kamu hizmetleri dijitalleştirilmeli, ihracat ve ithalat prosedürleri sadeleştirilmeli ve uluslararası ticaretin gerektirdiği esneklik sağlanmalıdır.

Yabancı yatırımcıların hakları güvence altına alınmalı, yatırımcı dostu yasalar uygulanmalı ve ülke içindeki ekonomik ve siyasi risklere karşı güvenlik önlemleri alınmalıdır.

Gümrük tarifelerinde daha tutarlı ve uluslararası standartlara uygun bir politika benimsenmeli, farklı sektörlerdeki uygulama farklılıkları azaltılmalıdır.

Sermaye akışları üzerindeki engellerin kaldırılması için finansal sektör reformları yapılmalı, yabancı sermayenin girişini engelleyen kısıtlamalar azaltılmalıdır.

Bu süreçler, Türkiye'nin ticaretini daha verimli hale getirerek büyümeyi destekleyecek ve daha derin bir refahın yaratılmasını sağlayacaktır.

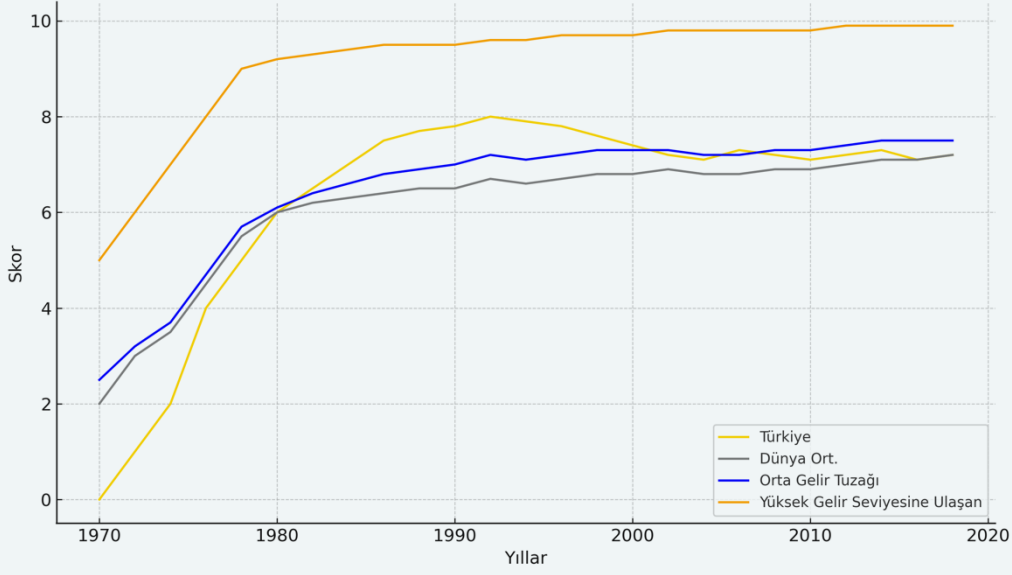
4. YAKIN GELECEĞE DAİR BEKLENTİLER

Türkiye'nin uluslararası ticaret politikalarının geleceği, ekonomik dönüşümler ve siyasi değişimlerle şekillenecektir. Gelir eşitsizliği, ticaret politikaları ve yapısal reformlar, bu süreçte kritik rol oynamaktadır. Dani Rodrik'in ticaretin kazananlar ve kaybedenler yarattığına dair uyarıları (Rodrik, 2011), Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için özel bir anlam taşır. Rodrik, ticaretin kazançlarının, kurumsal yapıların niteliğine bağlı olduğunu ve güçlü demokratik kurumlar olmadan bu kazançların adil dağıtımının mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Türkiye'nin mevcut ekonomik ve siyasi yapısı, bu bağlamda hem riskler hem de fırsatlar sunmaktadır.

4.1. Gelir Eşitsizliği, Serbest Ticaret ve Türkiye

Gelir eşitsizliği ile ticaret arasındaki ilişki, Türkiye gibi ülkelerde dikkat çekici bir karmaşıklığa sahiptir. Ticaretin düşük vasıflı işgücü üzerinde yarattığı baskı, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri artırmaktadır. Aynı zamanda beyin göçü, Türkiye'nin insan sermayesi kapasitesini tehdit etmektedir. Yüksek vasıflı işgücünün ülkeyi terk etmesi, katma değerli üretim ve ticaret he-

Grafik 25: Ticaret Serbestisi

Tablo 4: Türkiye ve Dünya Ticaret Karşılaştırması

Ülkeler	Ticaret Vergisi Geliri	Ortalama Tarife Oranı	Tarife Oranı Standart Sapması	Tarifeler	Tarife Dışı Ticaret Engelleri	İthalat ve İhracat Maliyetleri	Düzenleyici Ticaret Engelleri	Karaborsa Döviz Kurları
Hong Kong	10	10	10	10	9,16	9,67	9,41	10
Singapur	10	10	10	10	9,18	9,2	9,19	10
İsviçre	9,91	8,88	0	6,26	6,86	9,91	8,39	10
Yeni Zelanda	8,73	9,62	8,97	9,1	8,72	8,74	8,73	10
ABD	9	9,34	6,55	8,3	7,01	9,8	8,4	10
Danimarka	9,61	8,98	6,84	8,48	7,1	9,98	8,54	10
İrlanda	9,61	8,98	6,84	8,48	7,83	9,09	8,46	10
Kanada	9,77	9,24	2,69	7,23	7,97	9,89	8,93	10
Avustralya	8,61	9,52	9,05	9,06	7,78	8,43	8,1	10
Lüksemburg	9,61	8,98	6,84	8,48	9,72	9,98	9,35	10
İlk 10	9,49	9,35	6,78	8,54	8,03	9,47	8,75	10
Dünya	8,6	8,26	6,06	7,61	5,75	6,46	6,11	9,22
Yüksek Gelir	9,82	9,01	6,08	8,3	8,22	9,3	8,76	10
Orta Gelir Tuzağı	8,83	8,53	5,49	7,62	6,63	6,5	6,56	10
Türkiye	9,51	6,64	0	5,38	6,53	9,57	8,05	10

Tablo 5: Ticaret Serbestisi Genel Durum

Değişken	Skor/Sıralama
Ticaret Vergileri	İyi
Seyahat Özgürlüğü	İyi
Düzenleyici Engeller	Orta
Ortalama Gümrü Tarifesi	Düşük
Tarife Dışı Engeller	Çok Düşük
Yabancı Varlıkların Korunması	Zayıf
Gümrük Tarifesi Sapması	Zayıf
Sermaye Kontrolleri	Düşük

deflerini zayıflatmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin üretim yapısını dönüştürme çabalarını balta-lamaktadır. Adil bir ticaret düzeni sağlamak ve ticaretin kazançlarını adil bir şekilde dağıtmak için demokratik kurumların güçlendirilmesi elzemdir.

4.2. Ticaret Stratejilerindeki Yapısal Sorunlar ve Reform İhtiyacı

Türkiye'nin dış ticaretinde yüksek ithalat bağımlılığı, yapısal reform eksikliğini açıkça ortaya koymaktadır. Ara ürün ve enerji ithalatına dayalı ihracat modeli, TL'nin değer kaybının sağla-yabileceği rekabet avantajını sınırlandırmıştır. Bu durum, dış ticaret açığını artırmış ve ihracatın ekonomik büyümeye katkısını sınırlamıştır. Sanayi politikalarında katma değer odaklı bir dönü-şüm, Türkiye'nin bu döngüyü kırabilmesi için temel bir gerekliliktir. Yapısal reformlar olmadan, ticaret politikaları yalnızca geçici çözümler sunacaktır.

4.3. BRICS ve Türkiye: Fırsatlar ve Tehditler

Türkiye'nin BRICS'e (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) katılım ihtimali, hem fırsat-lar hem de riskler barındırmaktadır. BRICS, Türkiye'ye yeni ticaret ve yatırım fırsatları sunabilir. Örneğin, Çin ile teknoloji transferine dayalı ortaklıklar veya Rusya ile enerji projelerinde işbir-liği potansiyeli mevcuttur. Ancak bu tür bir ittifak, Türkiye'nin ekonomik bağımlılığını artırma riski taşımaktadır. Çin, Türkiye'nin ithalatında önemli bir paya sahiptir ve bu ilişkinin asimetrik yapısı, yerel sanayiye zayıflatabilir. Öte yandan, Rusya'dan yapılan enerji ithalatı, Türkiye'yi jeopolitik krizlere karşı kırılgan hale getirmektedir.

BRICS ülkeleri, birbirleriyle ticaretlerinde kendi yerel para birimlerini kullanmayı teşvik etmek-tedir. Ancak Türkiye'nin zayıf TL ile bu sistemde nasıl konumlanacağı belirsizdir. Böyle bir sisteme katılım, Türkiye'nin uluslararası rezerv para birimlerine erişimini sınırlayabilir. Dahası, BRICS içindeki güç dengesizlikleri, Türkiye'nin ittifakta marjinalize edilmesine neden olabilir. Türkiye'nin bu platformu değerlendirebilmesi için, bağımlılık yaratacak ekonomik ilişkilerden kaçınması ve dengeleyici bir ticaret politikası izlemesi gerekmektedir.

4.4. ABD'nin Orta Doğu Politikaları ve Türkiye'nin Ticaretine Etkisi

ABD'nin Trump dönemindeki dış politikası, Türkiye'nin Orta Doğu ile ticari ilişkileri üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Trump yönetiminin İran'a uyguladığı sert ekonomik yaptırımlar, Türkiye'nin bu ülkeyle olan ticaret hacmini düşürmüştür. Ayrıca, ABD'nin İsrail-Filistin meselesinde aldığı yanlı tutum ve Suudi Arabistan ile yakın ilişkileri, Türkiye'nin Orta Doğu'daki ticaret dengelerini zayıflatmıştır.

Trump yönetiminin "Önce Amerika" sloganıyla izlediği korumacı politikalar, küresel ticaret savaşlarını tetiklemiş ve Türkiye'nin ABD ile ticaretinde yeni bariyerler oluşturmuştur. Türkiye'nin ABD'ye ihracatı sınırlı kalırken, ABD'den yapılan ithalat artmıştır. Bu durum, Türkiye'nin ABD ile olan ticaretinde uzun vadeli bir dengesizlik yaratmıştır. Biden yönetimiyle birlikte daha geleneksel bir dış politika yaklaşımı benimsenmiş olsa da, ABD'nin Orta Doğu'daki stratejileri, Türkiye'nin bölgedeki ticari rolünü zayıflatmaya devam etmektedir. Türkiye'nin Orta Doğu'daki ticari etkisini artırabilmesi için, bölgesel diplomasiye öncelik vermesi ve ekonomik ilişkilerini derinleştirmesi gerekmektedir.

2024 ABD başkanlık seçimlerinin sonucu başlayacak ve ilkini Trump dönemi küresel ticaret düzeni üzerinde önemli etkiler yaratabilir. Bir sonraki Trump yönetimi, 2016-2020 yılları arasında uyguladığı korumacı politikaları daha agresif bir şekilde devreye sokabilir. Bu senaryo, Türkiye için hem fırsatlar hem de riskler barındırmaktadır. Türkiye'nin ticaret politikalarını yeniden şekillendirmek ve bu olası döneme adapte olmak için stratejik adımlar atması gerekecektir.

Trump yönetiminin "Önce Amerika" politikası, ABD'nin küresel ticaret anlaşmalarından çekilmesi ve uluslararası ticaret sisteminde boşluklar yaratmasıyla sonuçlandı. Türkiye, bu boşluklardan yararlanarak ABD ile ticaretini genişletme ve bölgesel ekonomik işbirliklerini derinleştirme fırsatları elde edebilir. Özellikle ABD'nin Çin'e karşı ticaret savaşları, Türkiye'nin ABD'ye tekstil, otomotiv yan sanayi ve tarım ürünlerinde ihracatını artırma potansiyelini ortaya koyuyor. Aynı zamanda, Trump yönetiminin Orta Doğu'daki etkisini azaltması, Türkiye'ye bölgesel ticarete liderlik rolü üstlenme fırsatı sunmaktadır.

Ancak, Trump'ın korumacı politikalarının dönüşü, Türkiye için riskler barındırmaktadır. Çelik ve alüminyum gibi sektörlere yönelik ek gümrük vergileri, Türkiye'nin ABD'ye ihracatını olumsuz etkileyebilir. Ayrıca, ABD'nin Çin ile ticaret savaşlarının yoğunlaşması, Türkiye'nin Çin ile ticaretindeki artışı sınırlandırabilir. Trump'ın İran'a uyguladığı sert yaptırımlar ve İsrail-Filistin gerilimindeki tutumu ise, Türkiye'nin Orta Doğu'daki ticaret dengelerini daha da zayıflatabilir.

Bu risklere rağmen, Türkiye'nin stratejik adımlar atarak fırsatları değerlendirmesi mümkündür. AB ile ticari ilişkilerin derinleştirilmesi, bölgesel ticaretin çeşitlendirilmesi ve yerli üretime dayalı bir ekonomik modelin benimsenmesi, Türkiye'nin küresel ticaretteki pozisyonunu güçlendirebilir. Ayrıca, BRICS ile dengeli ilişkiler geliştirerek bu platformdaki fırsatları değerlendir-

mek, Türkiye'nin dış ticaret stratejilerini çeşitlendirebilir. Ancak bu hedeflerin başarısı, siyasi istikrar ve ekonomik reformlarla desteklenmelidir.

4.5. Para Politikalarının Ticaret Üzerindeki Etkisi: Mehmet Şimşek Öncesi ve Sonrası

Mehmet Şimşek öncesinde uygulanan alışılmadık para politikaları, Türkiye'nin ticaret dengesini ciddi şekilde zayıflatmıştır. TL'nin değer kaybı, ithalat maliyetlerini artırmış ve dış ticaret açığını genişletmiştir. Mehmet Şimşek'in göreve gelmesiyle başlayan ortodoks para politikalarına dönüş, piyasa güvenini yeniden tesis etmeye yönelik önemli bir adım olmuştur. Döviz kuru istikrarının sağlanması, özellikle enerji ve ara malı ithalatında fiyat oynaklığını azaltarak ticareti daha öngörülebilir hale getirmiştir. Ancak bu politikaların sürdürülebilirliği, yapısal reformların eşlik etmesine bağlıdır. Türkiye'nin ithalata bağımlılığını azaltacak sanayi politikaları ve yatırım teşvikleri, dış ticaretin sürdürülebilirliğini sağlamada kritik öneme sahiptir.

4.6. AB ile İlişkiler ve Bölgesel Ticaret Potansiyeli

Türkiye'nin AB ile ticari ilişkileri, hukuki uyum eksiklikleri ve siyasi gerilimler nedeniyle potansiyelinin çok altında kalmıştır. AB ile ilişkilerin yeniden canlandırılması, Türkiye'ye yalnızca ticaret hacmini artırma değil, aynı zamanda demokratik reformları teşvik etme fırsatı da sunabilir. Bölgesel ticaret açısından ise Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi komşu ülkelerle ticari ilişkilerde istikrarsızlıktan muzdariptir. Bu ülkelerle sürdürülebilir ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi, Türkiye'nin bölgesel liderlik kapasitesini artırabilir.

4.7. İklim Politikaları ve Ticaretin Dönüşümü

Paris İklim Anlaşması, küresel ticaret sisteminde düşük emisyonlu ve sürdürülebilir bir ekonomik modele geçişi zorunlu kılarken, Türkiye'nin bu dönüşümden zarar görme ihtimali oldukça yüksektir. Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde AB, ticaret partnerlerinden karbon nötr üretim standartlarına uyum beklemekte, aksi halde sınırda karbon düzenlemesi gibi vergilendirme mekanizmalarını devreye sokmaktadır. Ancak Türkiye'nin, siyasi ve ekonomik koşulları göz önüne alındığında, bu dönüşüme ayak uydurabilmesi oldukça zor görünmektedir.

Erdoğan yönetimi altındaki Türkiye, AB ile siyasi açıdan kopuk bir ilişki içerisindedir ve Gümrük Birliği'nin güncellenmesi gibi fırsatları değerlendirememesi durumu, Türkiye'yi AB'nin ticaret reformlarından dışlanma riskiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin sürekli ekonomik krizlerle mücadele etmesi, iklim politikalarına yönelik uzun vadeli stratejiler geliştirmesini ve bunları uygulamasını zorlaştırmaktadır. Düşük emisyon hedeflerine ulaşabilmek için gerekli olan finansman, teknolojik dönüşüm ve altyapı yatırımları, Türkiye'nin mevcut ekonomik koşulları altında erişilebilir olmaktan uzaktır.

Türkiye'nin karbon nötr üretim hedeflerini gerçekleştirememesi durumunda, AB ile olan ticaretinde ciddi kayıplar yaşanabilir. Türkiye'nin ihracatında AB ülkelerinin payının büyüklüğü düşünüldüğünde, sınırda karbon vergileri gibi mekanizmaların etkisi daha da belirgin olacaktır. AB ile siyasi uyumsuzluk, Türkiye'nin bu mekanizmaları müzakere etmesini ve uyum sağlamasını neredeyse imkansız hale getirmektedir. Bunun sonucunda, Türkiye'nin uluslararası ticaretteki rekabet gücünün zayıflaması ve küresel değer zincirlerinde daha düşük bir konuma itilmesi muhtemeldir.

Türkiye'nin bu süreci avantaja çevirebilmesi için siyasi değişim ve yapısal reformlar kritik öneme sahiptir. AB ile ilişkilerin yeniden canlandırılması, iklim politikalarına uyum için finansman ve teknoloji transferini mümkün kılabilir. Ancak mevcut yönetim altındaki siyasi ortam, bu tür iş birliklerini gerçekleştirme ihtimalini zayıflatmaktadır. Gündelik ekonomik krizlerin çözümü için yapılan kısa vadeli politikalar, uzun vadeli çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini göz ardı etmekte ve Türkiye'yi küresel iklim politikalarının dışında bırakmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin hem ticaretteki hem de çevresel sürdürülebilirlikteki konumunu daha kırılgan hale getirmektedir.

5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye'nin dış ticaret politikaları, yapısal reformlar ve siyasi değişimlerle desteklenmedikçe, mevcut kırılganlıklarını aşmakta zorlanacaktır. Dani Rodrik'in belirttiği gibi, demokratik kurumların güçlendirilmesi, ticaret politikalarının uzun vadeli başarısı için hayati önemdedir. AB ile ilişkilerin yeniden canlandırılması, BRICS gibi yeni platformların dengeli bir şekilde kullanılması ve katma değer odaklı sanayi politikalarının benimsenmesi, Türkiye'nin uluslararası ticarete sürdürülebilir bir büyüme yakalamasını sağlayabilir. Jeopolitik risklerin azaltılması, enerji bağımlılığının kontrol altına alınması ve iklim değişikliğiyle mücadelede kararlı adımlar atılması, Türkiye'nin dış ticarete daha rekabetçi bir konuma gelmesi için kritik öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Alcalá, F., & Ciccone, A. (2004). Trade and Productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(2), 613–646.
- Balassa, B. (1985). "Exports, Policy Choices, and Economic Growth in Developing Countries after the 1973 Oil Shock", *Journal of Development Economics*, 18(1), 23-35.
- Bhagwati, J. (1988). *Protectionism*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Disdier, A.C., & Head, K. (2008). "The Puzzling Persistence of the Distance Effect on Bilateral Trade" *The Review of Economics and Statistics*, 90(1), 37–48.
- Feder, G. (1982). "On Exports and Economic Growth", *Journal of Development Economics*, 12(1-2), 59-73.
- Frankel, J. A., & Romer, D. (1999). "Does Trade Cause Growth?", *American Economic Review*, 89(3), 379–399.

- Goldberg, P. K., & Pavcnik, N. (2016). "The Effects of Trade Policy", *In Handbook of Commercial Policy* (Vol. 1, Part A, pp. 161–206).
- Head, K., & Mayer, T. (2011). "Gravity, Market Potential and Economic Development", *Journal of Economic Geography*, 11(2), 281–294.
- Irwin, D. A. (2015). *Free Trade Under Fire*, Princeton University Press.
- Krueger, A. O. (1978). *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts and Consequences*. Ballinger Publishing Company.
- Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*, London: John Murray.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, W. W. Norton & Company.
- Rodrik, D. (2018). *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*, Princeton University Press.
- Wacziarg, R., & Welch, K. H. (2008). "Trade Liberalization and Growth: New Evidence", *World Bank Economic Review*, 22(2), 187–231.
- World Bank. (1993). *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*, Oxford University Press.
- Fraser Institute. (2022). "Economic Freedom of the World 2022 Annual Report". Fraser Institute.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). Dış Ticaret İstatistikleri.

5. BÖLÜM

KAMU DÜZENLEMELERİ

Prof. Dr. Uğur Emek

Kamu düzenlemeleri iş insanlarının ve vatandaşların günlük hayatlarını doğrudan etkilemektedir ve kamu politikasının zorunlu araçlarıdır. Uygulama açısından kamu politikasının açık hedefleri ve çerçevesi bulunmalıdır. Kamu düzenlemesi gerektiğinde ekonomik, sosyal ve çevresel faydalarının, maliyetleri haklı göstermesi gerekmektedir. Bu çerçevede uygulamanın maliyetleri göz önünde bulundurulmalı ve faydalar maksimize edilmelidir.

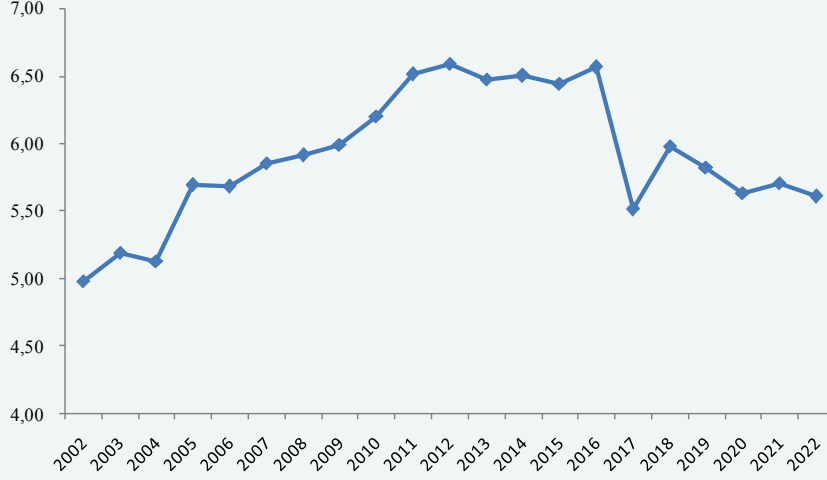
Kamu düzenlemesinin kamu yararına hizmet edebilmesi için düzenleme sürecindeki katılımcılığa ve şeffaflığa özen gösterilmelidir. Süreçte kamu düzenlemelerinden etkilenenlerin meşru ihtiyaçları dikkate alınmalıdır. Taslak düzenlemeler hazırlanırken ilgili tarafların katkı sağlayabilmelerine imkân sağlayacak fırsatlar yaratılmalıdır. Hükümet kamu düzenlemelerinin açık ve anlaşılır olmasını sağlamalıdır. Böylece taraflar hak ve yükümlülüklerini kolayca anlayabilmelidir (OECD, 2012).

Piyasa ekonomilerinde iktisadi aktörler serbestçe karar alırlar. Kamu düzenlemeleri pazara giriş engeli yarattığında veya iktisadi aktörlerin ticaret özgürlüğüne müdahale ettiğinde ekonomik özgürlükler kısıtlanmaktadır. Örneğin, gelir vergisi oranlarının artırılması bazılarında daha az çalışma yönünde özendirim sağlayabileceği gibi diğerleri üzerinde de ters bir özendirim etkisi yaratabilir. Gelir vergisi işgücünün çalışma davranışlarını etkilese de çalışma zamanını belirleme kararı nihai olarak çalışanlara ait bulunmaktadır. Ancak, hükümetler düzenleyici rolünde iktisadi aktörlerin tercihlerini tam olarak sınırlandırabilmektedir. Örneğin, çalışma saatlerinin düzenlenmesi çalışanların kararlarını, lisansların düzenlenmesi piyasaya girişleri veya finansal piyasaların düzenlenmesi tasarruf ve kredi kararlarını etkileyebilecektir.

Kamu düzenlemeleri endeksi kredi, işgücü ve iş piyasalarındaki değişim özgürlüğünü sınırlandıran kamu müdahalelerin derecesini ölçmektedir. Bu alanın notu kredi, işgücü ve iş piyasası bileşenlerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır.

Türkiye'nin kamu düzenlemeleri notu 2016 yılında kadar bir artış eğilimindedir. Ancak 2017 yılından sonra istikrarlı biçimde düşmüştür. 2017 yılında yapılan referandum ile Cumhurbaş-

Grafik 26: Kamu Düzenlemeleri

Kaynak: Fraser Institute

kanlığı Hükümet Sistemine geçildi. Bu sistemde Cumhurbaşkanına önemli düzenleme yetkileri verildi. Bu düzenlemenin amacı karar alma süreçlerini hızlandırmaktı. Önemli yetkilerin bir kişinin sorumluluğunda olması durumunda karar alma süreçlerinin hızlanacağı varsayılıyordu. Ancak bu kadar yetki devrine karşın etkili bir dengeleme ve denetim sistemi kurulmadı.

2018 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra Cumhurbaşkanı hükümet sistemini bir bütün olarak değiştirecek kararnameler yayınlandı. Bu kararnamelerle bakanlıkların teşkilat yapıları ve yetkileri değiştirildi. Bu kararnamelerde önemli değişiklikler yapılırken önemli hatalar da yapıldı.

Anayasa Hukukçusu Gözler (2019) sistemin rasyonel biçimde işlemediğini ve pek çok hukuki hatanın yapıldığını belirtiyor. Gözler'e göre "Sistem hiç de rasyonel işlemiyor. Sistemde daha ilk günden itibaren pek çok fahiş hukukî hatalar yapıldı. Sistem hiç de istikrarlı değil. Sistemde çıkan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri hemen arkasından tekrar değiştiriliyor, tekrar tekrar düzeltiliyor. Daha da önemlisi sistem hiç de iddia edildiği gibi hızlı bir şekilde çalışmıyor. Cumhurbaşkanı, çıkarması gereken kararları, bunlar için öngörülen süreler içinde çıkaramıyor. Kararların çıkmasında gecikme yaşanıyor. Hatta hiç çıkarılmayan kararlar var."

İzleyen yıllarda durum değişmedi ve benzer hatalar yapılageldi. Sonuç olarak Türkiye'deki kamu düzenlemeleri daha da kısıtlar hale geldi.

6. KREDİ PİYASASI DÜZENLEMELERİ

2001 finansal krizinden sonra Türkiye'de bankacılık sektörü yeniden yapılandırıldı. Bazı bankalar tasfiye edildi. Bankacılık sisteminde sermaye yeterlilik rasyosu artırıldı. Bu gelişmelere bağlı olarak kredi piyasaları düzenlemeleri notu artmaya başladı (Grafik 27). 2007-2008 kü-

resel ekonomik krizinin etkisiyle endeks değeri düşse de sonrasında tekrar artmaya başladı. 2016 yılından sonra finansal piyasalara yapılan siyasi müdahaleler nedeniyle Türkiye'nin notu hızla düşmeye başladı. Bu müdahalelerin başında 2014 yılında siyasi baskıyla TCMB politika faizini düşürme teşebbüsleri ve mevduat ve kredi piyasalarına yönelik makro ihtiyati tedbirleri gelmektedir.

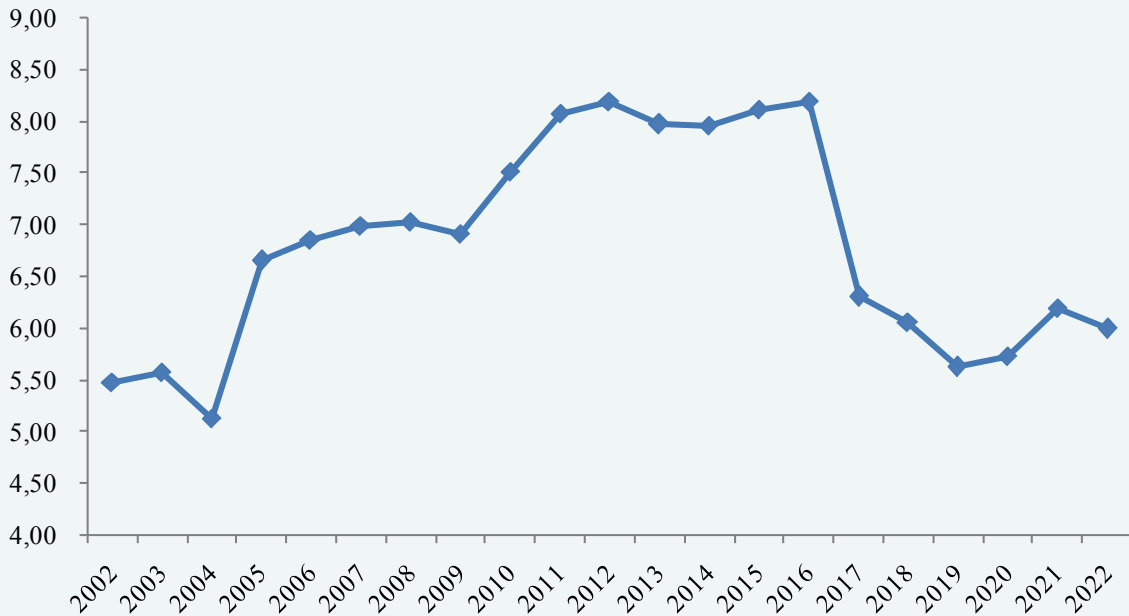
6.1. Banka Sahipliği

Türkiye'nin banka sahipliği notu uzun bir süreden beri 5 düzeyindedir. Banka sahipliği notunu oluşturmak için özel bankalarda tutulan mevduatın yüzdesi alınmaktadır. Bankacılık sisteminde 63 banka faaliyet göstermektedir. Bunların 34'ü mevduat bankası, 20'si yatırım bankası ve 9'u da kalkınma ve yatırım bankasıdır. Mevduat bankaları 34, kalkınma ve yatırım bankaları 20, katılım bankaları 9 tanedir.

Türkiye'de mevduat bankalarının aktif büyüklüğü 25,8 trilyon TL'dir. Bu aktiflerin 10,4 trilyon lirası kamu bankalarına aittir (Sırasıyla Ziraat, Halk ve Vakıflar bankaları). Mevduat piyasasındaki gelişmeler Şekil 5.3'te gösterilmektedir.

2021 Aralık ayında Kur Korunmalı Mevduat (KKM) isimli bir finansal ürün düzenlemesi yapıldı. KKM, müşterilerin TL cinsinden yaptığı tasarrufları kurdaki dalgalanmalara karşı koruyan bir vadeli hesap ürünüdür. Kur korunmalı mevduat sisteminde TL mevduat, mudilerin vade boyunca seçecekleri USD (Amerikan doları), EUR (avro) ve GBP (İngiliz sterlini) döviz birimlerinden

Grafik 27: Kredi Piyasası Regülasyonları

Kaynak: Fraser Institute

birine endeksli olarak değerlendirilmektedir. Vade sonunda Kur Korumalı TL Vadeli Mevduat faizi ve vade başlangıcı/sonu arasındaki kur farkı üzerinden gelir hesaplanmaktadır. Kur getirisinin kur korumalı mevduat oranlarıyla hesaplanan faiz getirisinden yüksek olması durumunda kur getirisi, düşük olması durumunda ise faiz getirisi kadar tutar, getiri olarak hesaplanmaktadır.

Bu finansal ürünün hedefi mevduat sahiplerini Türk Lirası cinsinden mevduata yönlendirmektir. Bu çerçevede 29 Ocak, 2022 tarihinde yayımlanan 7532 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Kur Korumalı Mevduattan elde edilen kazançlara bir dizi vergi istisnası getirilmiştir.

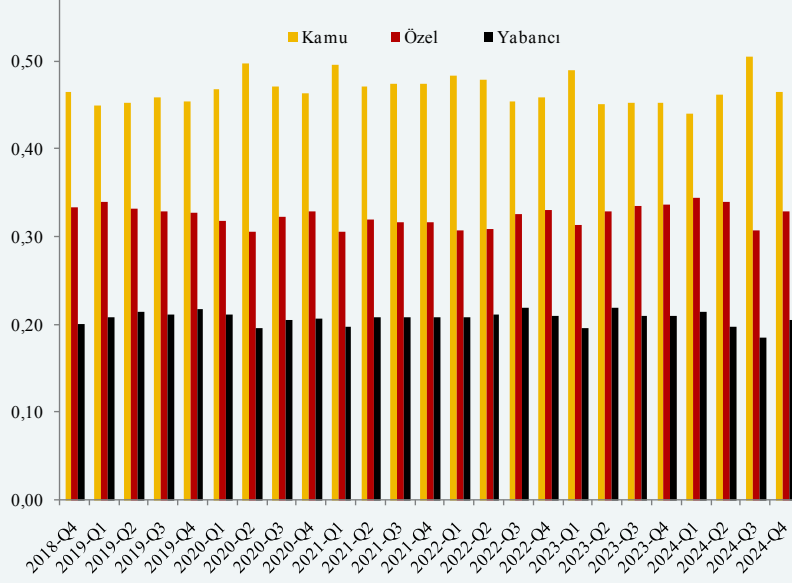
Kurumların 31 Mart 2022 tarihli bilançolarında yer alan yabancı paralarını 2022 yılı sonuna kadar Türk lirası mevduat ve katılım hesaplarına dönüşümün desteklenmesi kapsamında dönüşüm kuru üzerinden Türk lirasına çevirmeleri ve bu suretle elde edilen Türk lirası varlığı en az üç ay vadeli Türk lirası mevduat ve katılma hesaplarında değerlendirmeleri durumunda; söz konusu hesapların dönem sonu değerlemesinden kaynaklananlar da dâhil olmak üzere vade sonunda elde edilen faiz ve kâr payları ile diğer kazançlar kurumlar vergisinden istisna tutulmuştur.

KKM ve akabinde başvurulmuş diğer makro-mikro ihtiyati tedbirler özünde faizin farklı yönde kullanılması ile oluşan boşluğu gidermeyi amaçlamıştır. Piyasanın ve finansal sisteminin en önemli denge kurucusu olan faiz oranının yapaylaştırılmasının yarattığı bozulma çok sayıda farklı araçlarla onarılmaya çalışılmıştır. KKM kamu kesimine getirdiği ucu açık yükün yanı sıra orta ve uzun vadeli finansman imkânının ortadan kaldırarak kısa vadeli finansmanı özendirmiş, yatırım ortamını bozmuş ve fiyatlandırma davranışlarını değiştirmiştir. Bunun yanı sıra döviz üzerinden tutulan mevduatın azalmasına ve TL mevduatının artmasına neden olmuştur (Kartal, 2024).

KKM, bir yandan döviz talebini ve kur artışını baskılamak, TL'ye talep yaratmak, diğer yandan ticari bankalar bünyesindeki döviz mevduatını TCMB'ye aktararak rezervlerin güçlendirilmesine katkıda bulunmak gibi amaçları kapsamıştır. KKM'nin önemli bir parçasını oluşturduğu geleneksel olmayan politikanın taşıdığı en önemli riskler ve sebebiyet verdiği olumsuzluklar ise; kamu kesimine ucu açık bir yükümlülük getirilmesi, uygulanan para politikasının enflasyonla mücadeleden uzak görülmesi sebebiyle öngörülebilirliğin giderek azalması, orta-uzun vadeli fonlama imkânının ortadan kalkarak kısa vadeli finansmanın öne çıkması ve yatırım ortamının bozulması, negatif yüksek reel faizin tasarruf ve sermayeyi eritmesi, uygulamaya konulan sistemin her an çökebileceği endişesinin fiyatlama davranışları ile harcama-tasarruf-yatırım kararlarına yön vermesi ve gerek yüksek enflasyon gerekse varlık fiyatlarındaki olağan dışı artışın gelir dağılımını bozmasıdır (Kartal, 2024).

Hazine ve Maliye Bakanı görevi devir aldığı 4 Haziran, 2023 tarihli toplantıda yaptığı açıklamada “şeffaflık, öngörülebilirlik ve rasyonel zemine dönme” mesajları verdi. Rasyonel zemine dönmek için öngörülen politikalarından birisi de KKM'den çıkışın özendirilmesiydi. Bu kapsam-

Grafik 28: Mevduatın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Kaynak: TCMB

da döviz dönüşümlü KKM hesaplarına uygulanan faiz alt sınırı azaltıldı, firmaların KKM hesaplarındaki vergi istisnasına son verildi ve KKM hesaplarına da stopaj uygulanmaya başlandı.

Ayrıca 21 Temmuz 2023 tarihli Resmi Gazetede parasal sıkılaştırma sürecini destekleyici miktarsal sıkılaştırma kapsamında kur koruma desteği sağlanan hesaplar için % 15 oranında zorunlu karşılık uygulaması düzenlemeleri yayımlanmıştır. Bu düzenlemenin amacı bankaların KKM maliyetini artırmak ve KKM'den çıkışı hızlandırmaktır.

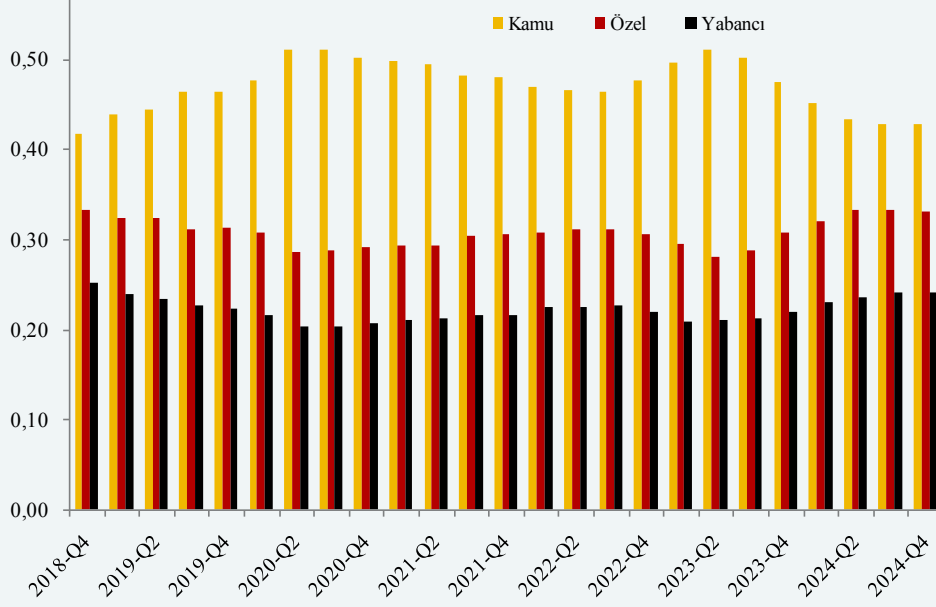
Bu notun artırılması için kamu bankalarının özelleştirilmesi gerekmektedir. Esasen, kamu bankalarının özelleştirilmesine yönelik 2000 yılında kanun çıkartıldı (4603 sayılı Kanun). 2016 yılında kamu bankaları Türkiye Varlık Fonuna (TVF) devir edildi ve özelleştirme uygulaması gündemden çıktı.

6.2. Özel Sektör Kredisi

2017 yılı başında Kredi Garanti Fonu (KGF) kefalet limitinin 20 milyar TL'den 250 milyar TL'ye artırılması firmaların finansmana erişimini desteklemek açısından önemli bir adım oldu ve Aralık 2017 itibarıyla bu imkânla 218 milyar TL dolayında kredi kullanıldı (TCMB, 2018). Bu dönemde tahsis edilen kredilerin önemli bir kısmı kamu bankalarına aittir. Bu politikanın bir sonucu olarak 2018'de kamu bankalarının krediler içerisindeki payı %42 iken, 2023 yılının ikinci çeyreğinde %51'e çıkmıştır (Grafik 29).

Demiralp (2017) "hızlı kredi büyümesinin finansal bir krize ve akabinde durgunluğa yol açabileceğini" ileri sürmüştü. Bu çerçevede hızlı kredi büyümesi bilançoların büyümesine ve dolayısıyla ekonomik kırılganlıklara neden oluyordu. Olumsuz bir şok durumunda reel sektör

Grafik 29: Kredilerin Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Kaynak: TCMB

şirketlerin bilançolarını bozuyor ve ekonomide güven ve beklentiler bozuluyordu. Bu şirketler için finansman imkânları tersine dönüyor ve bu da ekonomiyi olumsuz etkiliyordu

2023 yılında TCMB sıkı para politikasına döndü. Para Politikası Kurulu'nun 20 Temmuz 2023 tarihli kararında makro finansal istikrarı güçlendirecek ve piyasa mekanizmalarının işlevselliğini artıracak sadeleşme sürecinin kademeli olarak devam edeceği belirtilmiş, ayrıca parasal sıkılaştırma sürecini destekleyecek seçici kredi ve miktarsal sıkılaştırma kararları alındığı ifade edilmiştir. Banka 25 Temmuz 2023 tarihinde kredi büyüme hızına sınır getirmiştir. Bu politikalar çerçevesinde kamu bankalarının kredi piyasasındaki payı düşmeye ve özel bankaların payı artmaya başlamıştır.

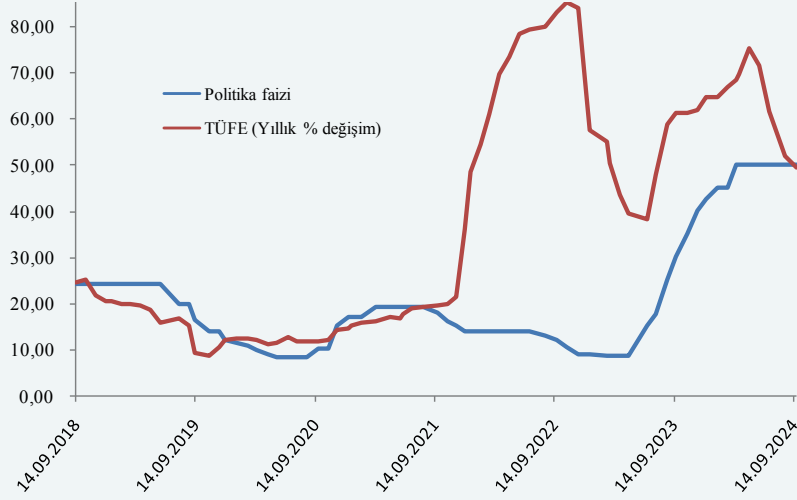
6.3. Faiz Oranı Denetimleri/Negatif Reel Faiz Oranları

Kredi piyasası düzenlemelerinde Türkiye'nin en iyi durumda olduğu alt bileşen faiz oranı denetimleri/negatif reel faiz oranlarıydı. 2005-2010 yılları arasında ülke notu 10 idi. Not, 2017 yılında 5'e düştü ve 2017-2022 yıllarında 4 olarak gerçekleşti. Bu not düşüşünün en önemli nedeni Merkez Bankasının araç bağımsızlığına yapılan siyasi müdahalelerdir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan faizin enflasyona neden olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle de Merkez Bankası yönetiminden faizleri düşürmesini istemektedir.⁵⁶ Kendi politikalarını uygula-

⁵⁶ <https://www.birgun.net/haber/5-yillik-inadin-oykusu-328149>

Grafik 30: TCMB Politika Faizi ve Tüketici Enflasyonu İlişkisi

Kaynak: TCMB ve TÜİK

mayan başkanları ve para politikası kurulu üyelerini görevden almaktadır (Akyol, 2022).⁵⁷ Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Para Politikası Kurulu 23 Eylül, 2021 tarihli toplantısında politika faizini %19'dan % 18'e indirdi. 24 Şubat, 2023 tarihinde yapılan son bir indirimle politika faizi %8,5 olarak belirlendi.

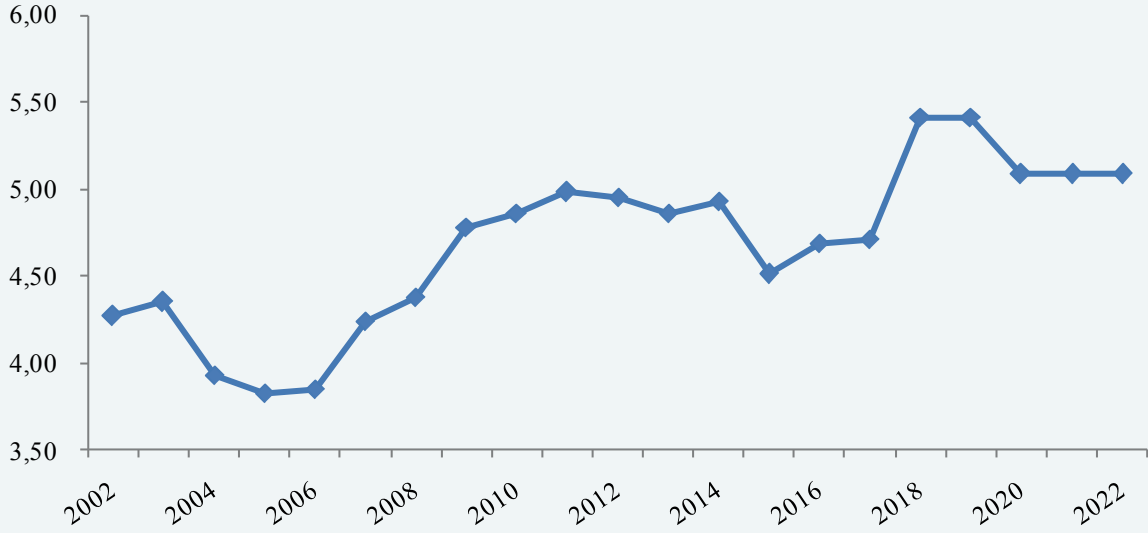
Grafik 30'da politika faizi ile tüketici enflasyonu arasındaki ilişki gösterilmektedir. Politika faizinde indirimle gidilmeye başlandığı Eylül-2021'den itibaren enflasyon artmaya başladı. Politika faizi indirildikçe, enflasyon hızlı biçimde arttı. Enflasyonda kötü gidiş nedeniyle Haziran 2023'te TCMB başkanı ve başkan yardımcıları değiştirildi. Yeni para politikası kurulu üyeleri politika faizini artırma kararı aldı ve ilk olarak faizi 23 Haziran, 2023'te %8,5'ten %15'e çıkardı. 10 ay içerisinde de %50'ye çıkardı. Sıkı para politikasından taviz verilmediği sürece düşen enflasyona bağlı olarak Türkiye'nin kredi notu da artacaktır.

7. İŞGÜCÜ PİYASALARI DÜZENLEMELERİ

İşgücü piyasası düzenlemeleri uzun süre yatay bir seyir izlemiştir. Ancak 2018 yılında Türkiye'nin notunda bir artış meydana gelmiş ve 4,71'den 5,41'e çıkmıştır (Grafik 31). 2022 yılı itibarıyla Türkiye'nin işgücü piyasası düzenlemeleri notu 5,08'dir. Notun yükselmesindeki önemli bir etken zorunlu askerlik süresinin düşmesidir.

⁵⁷ Akademik çalışmalarda düşen faizlerin kurların artışına neden olacağı ileri sürülmektedir. Artan kurlar, ithalatının %90'ı yatırım ve ara malı olan Türkiye'de maliyetleri ve dolayısıyla enflasyonu artıracaktır (Kantur ve Özcan, 2021).

Grafik 31: İşgücü Piyasası Regülasyonları

Kaynak: Fraser Institute

7.1. İşe Alım Düzenlemeleri ve Asgari Ücret

2022 yılı itibariyle işe alım düzenlemeleri ve asgari ücret alanının notu (5,28) işgücü piyasaları düzenlemeleri genel notunun (5,08) üzerindedir. Belirli süreli iş sözleşmesi belirli bir bitiş tarihi olan sözleşmedir. Bu şekilde olan sözleşmeler geçici ve mevsimsel aktiviteler için olmakla birlikte sürekli olanlar için de kullanılabilir. Türkiye’de belirli süreli işlerde veya belli bir işin tamamlanması veya belirli bir olgunun ortaya çıkması gibi objektif koşullara bağlı olarak işveren ile işçi arasında yazılı şekilde yapılan iş sözleşmesi belirli süreli iş sözleşmesi olarak nitelendirilmektedir. Belirli süreli iş sözleşmesi, esaslı bir neden olmadıkça, birden fazla üst üste (zincirleme) yapılamaz. Aksi halde iş sözleşmesi başlangıçtan itibaren belirsiz süreli kabul edilir (4857 sayılı İş Kanunu md.11). Bu nedenle Türkiye’nin notu yüksektir.

Avrupa İstatistik Ofisine (Eurostat) göre Türkiye, Avrupa ülkeleri içinde en düşük asgari ücrete sahip ülkeler arasındadır (568,47 avro). Eurostat Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde asgari ücretin avro cinsinden yıllık ortalama değişimine ilişkin hesaplamalar yapmaktadır. Eurostat verileri brütür. Türkiye’den daha düşük asgari ücrete sahip ülkeler Makedonya (360 avro), Arnavutluk (385 avro), Bulgaristan (477 avro), Karadağ (532 avro) ve Sırbistan’dır (544 avro).

Türkiye’de asgari ücretin kişi başına milli gelire oranı da sürekli düşmektedir. Diğer bir deyişle asgari ücret reel bazda düşmektedir. DİSK-AR (2024) TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması verilerinden hareketle asgari ücretin kapsamını hesaplamaktadır. TÜİK verilerine göre ücret ve maaşla çalışanların %33,8’ine karşılık gelen 7 milyon 330 bin ücretlinin 2022 için beyan ettiği ücret asgari ücretin altındadır. Ücretle çalışanların %37,5’i (yaklaşık 8,1 milyon) asgari ücret ve

altında (asgari ücretin %5 fazlası ve altı olarak kabul edilmiştir) bir ücretle çalıştığını söylemektedir. 2.500 TL'den daha az bir ücretle çalışanların oranı %6,7'dir (DİSKAR, 2024, Tablo 5).

7.2. İşe Alım ve İşten Çıkarma Düzenlemeleri

Bu not 2014 yılında 5,65 iken, 2022 yılında 2,51'e düşmüştür (Şekil 5.2). Türkiye'deki, işgücü ve eğitim piyasaları eleştirel bir yöntemle analiz eden Dlugossh (2023) OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında Türkiye'de işgücü piyasalarının ve düzenlemelerin daha katı olduğunu söylemektedir. Yazar kayıt içi sektörlerde çalışanların çalışma koşullarının ilgili mevzuat tarafından korunmasının ve kıdem tazminatı uygulamasının işgücü maliyetini artırdığını ileri sürmektedir. Çalışanlar için daha iyi işler ve çalışma koşulları yaratılması için iş gücü piyasalarının serbestleştirilmesini önermektedir. Ancak çalışanlar kıdem tazminatını bir güvence olarak görmekte ve kıdem tazminatını için bir fon kurulmasını kendileri açısından bir kayıp olarak görmektedir.⁵⁸

7.3. Merkezileştirilmiş Toplu Sözleşme

Bu not 2014 yılında 6,85 iken, 2019 yılında 7,10'a çıkmıştır. Türkiye'de işkolu sendikacılığı bir merkezileşme sağlamaktadır. Bunun yanında sendikalı işçilerin %97,4'ünün üç büyük işçi konfederasyonuna üye olması bu merkezileşmeyi pekiştirmektedir. Formel olarak bakıldığında çalışanların merkezi toplu sözleşme hakları bulunmakla beraber, uygulamada bu hak tam olarak kullanılamamaktadır. Bu nedenle de Türkiye'nin notu yükselmektedir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerine göre işçilerin sendikalaşma oranı %14,80'dir. Resmi veriler sigortalı işçileri dikkate almaktadır. Kayıtlı ve kayıtsız tüm işçileri esas alındığında sendikalaşma oranı gerilemektedir.

Sendikalı işçilerin hepsi toplu iş sözleşmesi yapmamaktadır. Bu nedenle Türkiye'de toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçilerin oranı sendikalı işçi oranının çok altındadır. Özel sektörde sigortalı işçiler arasında toplu iş sözleşmesinden yararlananların oranı %7,78 iken, kayıtlı ve kayıtsız tüm işçiler arasında toplu iş sözleşmesi kapsamı %5,78'e gerilemektedir (DİSKAR, 2020).

7.4. Çalışma Saati Düzenlemeleri

İşgücü piyasaları düzenlemeleri alanında Türkiye'nin en iyi notu (8) ile çalışma saatleri alanındadır. Türkiye'de çalışma saatleri 2 Mayıs 2003 tarihli ve 4857 sayılı İş Kanunu'na göre düzenlenmektedir. Genel bakımdan çalışma süresi haftada en fazla 45 saattir. Aksi kararlaştırılmamışsa bu süre, işyerlerinde haftanın çalışılan günlerine eşit ölçüde bölünerek uygulanır. Günde 8 saat üzerinden haftalık çalışma süresi 5,5 gündür. Bu durumda haftalık çalışma günü (5,5) özgürlük endeksinin öngördüğü sınırlar içerisindedir. Fazla çalışma süresi üzerinde bir

⁵⁸ <https://cagdashukukcular.org/genel/45-yillik-bir-yipratilma-hikayesi-kidem-tazminat-hakki/>

sınır vardır ve maksimum bir yılda 270 iş saattir. Bu süre sınırı, işyerlerine veya yürütülen işlere değil, işçilerin şahıslarına ilişkindir.

İş Kanunu'nda açıkça belirtildiği üzere iş yerlerinde bayramlarda ve resmi tatil günlerinde çalışmaya ihtiyaç duyuluyorsa, işveren işçileri bu günlerde çalışmaya zorlayamaz. İş sözleşmesinde böyle bir hüküm bulunmuyorsa, resmi tatil günlerinde veya bayram tatillerinde işçinin çalışma zorunluluğu yoktur.

5-15 yıl arasında çalışanların yıllık izin süresi (20), özgürlük endeksinden (21) daha düşüktür. Ancak, 15 yıldan fazla çalışanların izin süresi ise 26 gündür.

7.5. Çalışanı İşten Çıkarmanın Zorunlu Maliyeti

Türkiye işten çıkarmanın zorunlu maliyeti açısından en kötü ikinci nota (2,52) sahiptir. Uluslararası kuruluşlar ve iş dünyası temsilcileri Türkiye'de kıdem tazminatı ve asgari ücretin çok yüksek olduğunu ve ülkenin sosyoekonomik gerçekleriyle uyuşmadığını ileri sürmektedir. Bu nedenle de kıdem tazminatı konusunda reform yapılmasını ve işveren yükünün düşürülmesini önermektedirler.

Herhangi bir iş sözleşmesinin kıdem tazminatını gerektiren bir nedenle feshi durumunda, çalışılan her tam yıl için 30 günlük brüt ücret tutarında kıdem tazminatı ödenmektedir. Ancak her tam çalışma yılı için ödenen kıdem tazminatı tutarı, fesih tarihinde geçerli olan kıdem tazminatı tavanı ile sınırlandırılmıştır.⁵⁹ 05.07.2024 tarihinde T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan Mali ve Sosyal Haklar Konulu Genelgeye göre, 01.07.2024-31.12.2024 döneminde geçerli olacak yeni kıdem tazminatı tavanı 41.828,42 TL olarak açıklanmıştır.⁶⁰

7.6. Zorunlu Askeri Hizmet

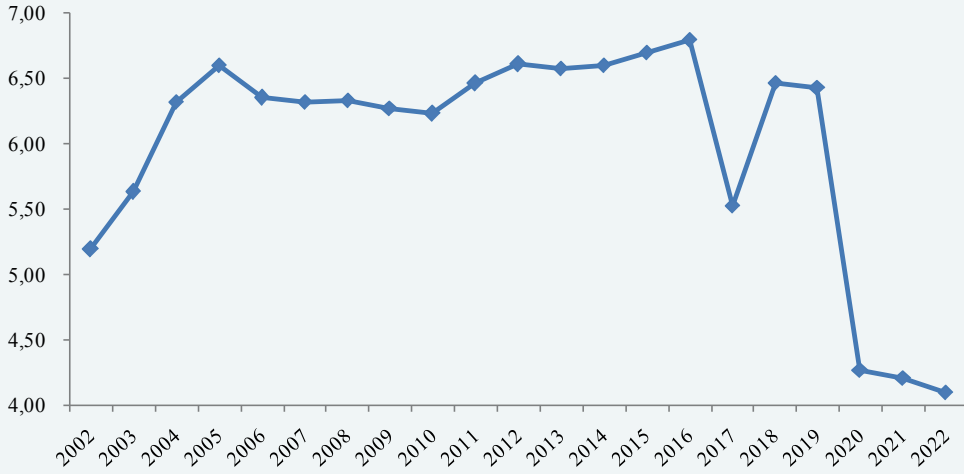
Zorunlu askerlik süresi yükseldikçe çalışanların ekonomik özgürlüklerinin düştüğü kabul edilmektedir. Ters durumda da özgürlük notu ilerlemektedir. 2019 yılında 7179 sayılı Askere Alma Kanunu çıkarıldı. Bu Kanunla zorunlu askerlik süreleri yeniden düzenlendi ve kısaltıldı. Hizmet süresi, erbaş ve erler için 6 ay, yedek subay ve yedek astsubaylar için 12 ay olarak belirlendi. Askerlik hizmet sürelerini, ihtiyaca göre bir katına kadar artırmaya veya yarısına kadar azaltmaya Cumhurbaşkanınca karar verilebilecektir. Bu şekilde belirlenen hizmet süresi 6 aydan az olamayacaktır.

İsteyen erbaş ve erler, sıralı disiplin amirlerinin olumlu değerlendirmesiyle terhise hak kazandığı tarihten itibaren Milli Savunma Bakanlığınca uygun görülecek sayıda ve 6 ay süreyle sınırlı olmak üzere askerlik hizmetine devam edecektir.

⁵⁹ <https://www.bariserdem.com/25+4857-sayili-is-kanunu+kidem-tazminatı+SORU-bankasi.html>

⁶⁰ <https://kpmgvergi.com/yayinlar/mali-bultenler/duyurular/01072024-31122024-donemi-kidem-tazminatı-tavani-hakkında/2587>

Grafik 32: İş Piyasası Regülasyonları

Kaynak: Fraser Institute

Yeni askerlik sisteminde “yedek astsubay” olacaktır. Yedek astsubay adaylarından öğreniminin ardından “astsubay astçavuş” atananlar, yedek astsubay olarak görev yapacaktır.

7179 sayılı Kanunla getirilen yeni sistem çerçevesinde Türkiye'nin zorunlu askerlik notu 1'den 5'e yükselmiştir).

8. İŞ PİYASASI DÜZENLEMELERİ

İş piyasası düzenlemeleri notu 2018 yılında 6,47'dir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçildiği 2018 ve izleyen yıllarda bu not sürekli düşmüştür (Grafik 32). Özellikle 2020-2021 yılları arasında not dramatik biçimde düşmüştür. Notun belirgin biçimde düşmesinde yolsuzluklar ve vergi düzenlemeleri etkili olmuştur.

8.1. İdari Zorunluluklar

Türkiye'nin bu alandaki 2022 notu (4,41), iş piyasası düzenlemeleri genel notundan (4,10) yüksektir. Bir önceki Türkiye'de Ekonomik Özgürlükler Raporu'nda kullanılan 2014 yılı verilerine göre Türkiye'nin bu alandaki notu 4,12 idi. İki rapor döneminde “idari zorunluluklar” alanında Türkiye'nin notunu artıran en önemli gelişme 2018 yılında 7099 sayılı Yatırım Ortamının İyileştirilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la yapılan değişikliklerdir. Kanun genel gerekçesinde süre, maliyet ve prosedür sayısı anlamında yatırımcıların karşılaştığı idari ve bürokratik süreçlerin iyileştirilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir.

Yatırım Ortamının İyileştirilmesi Koordinasyon Kurulu'nun (YOİKK) yapısı 2019 yılında değiştirilmiş ve Kurul Cumhurbaşkanına bağlanmıştır. Kurul idari yüklerin azaltılması için düzenli biçimde toplanmaktadır. İlgili kurum ve kuruluşların işbirliğiyle hazırlanan 2024 yılı Eylem Planı,

1 Mart 2024 tarihinde Kurul'un internet sitesinde⁶¹ yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 31 eylemin 2024 yılı sonu itibarıyla tamamlanması öngörülmektedir (SBB, 2024).

Yatırımcıların idari yüklerini azaltmak amacıyla Türkiye'de şirketlerin kuruluş aşamasından faaliyete geçene kadar tamamlaması gereken tüm bürokratik işlemleri, izin, onay, ruhsat ve lisans süreçlerini içeren Yatırım Süreçleri Kılavuzu hazırlanmış ve Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi'nin internet sayfasında⁶² yayımlanmıştır.

8.2. Bürokrasi maliyetleri

Bürokrasi maliyetleri konusunda Türkiye'nin 2014 yılındaki 6,67 olan özgürlük notu 2022 yılında 4,67'ye gerilemiştir. 2002 yılından itibaren bu not yükselmiş ve 2010-2014 yılları arasında 6,67 seviyesinde sabit kalmıştır. 2022 yılı itibarıyla bu not 4,67'dir.

Bu gerilemenin temel gerekçesi yönetimin merkezileşmesi ve bürokratik atamalarda liyakatin öneminin kalmamasıdır. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçildikten sonra kamu ve özel kurumların hükümetin yönetim anlayışına yönelik eleştirileri dengeleme ve denetleme olarak değil, bir tür hız kesici gibi görülmektedir. Öncelikle yürütme erkine bağlı kurumlar siyasi karar süreçlerinin içerisinde eritildi. Sonrasında yargı bu sürece çekildi. Örneğin yürütmenin hoşuna gitmeyen kararlar alan Anayasa Mahkemesi büyük baskı altına alındı. Hatta yerel mahkemeler ve Yargıtay Anayasa Mahkemesini kararlarını tanımamaya başladı. Yeni sistemde yasamanın etkisi tartışılır hale geldi.

Daha önceki alt bölümlerde de belirtildiği gibi Gözler (2019) yeni hükümet sisteminin rasyonel işlemediğini ve istikrarsızlığa neden olduğunu belirtmektedir. Yeni sistemde, çıkan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri hemen arkasından değiştiriliyor. Öte yandan Cumhurbaşkanı çıkarması gereken bazı kararları zamanında çıkarmıyor ve geciktiriyor. Hatta bazı kararlar hiç çıkartılmıyor. Cumhurbaşkanlığı kararlarındaki fahiş hukuki hataların sorumluluğu çok büyük ölçüde yetersiz teknisyen kadrolara aittir.

Bu iddiayı destekler biçimde Acar (2021) Cumhurbaşkanının aynı zamanda bir siyasi partinin genel başkanı olduğu Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde bizzat Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen kişilerden, ortalama bir memur gibi mutlak bir siyasi tarafsızlık içinde görev yapmalarını beklemenin pek gerçekçi olmadığını belirtmektedir.

8.3. Ekstra Ödemeler/Rüşvet/Adam Kayırma

İş piyasası düzenlemelerinin içerisinde Türkiye'nin 2022 yılındaki en kötü notu (2,02) bu alandır ve bu not son dönemlerde de giderek düşmektedir. Sadece Ekonomik Özgürlükler en-

61 www.yoikk.gov.tr

62 www.invest.gov.tr

deksinde değil, Uluslararası Şeffaflık Derneği ve Dünya Bankası gibi kuruluşların çalışmalarında Türkiye'deki yolsuzluk algısının giderek arttığı gözlemlenmektedir.

Son yıllarda yayınlanan Sayıştay Raporlarında da kamu kurumlarında yaşanan yolsuzluklar gösterilmektedir. Bu raporlardan da Türkiye'de yolsuzluğun giderek arttığı gözlemlenmektedir. TBMM'nin bütçe denetimi yetkisinin daraltılması şeffaflık ve hesap verebilirliğin düşmesine neden olmuştur.

Bunların yanı sıra Avrupa Komisyonu (2023) Türkiye'nin yolsuzlukla mücadelede başlangıç düzeyinde olduğunu ve ilerleme kaydetmediğini belirtiyor. Komisyona göre yolsuzlukla mücadelenin kilit alanlarında geri kalan eksiklikler hâlâ giderilmemiştir. Türkiye'nin taraf olduğu Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi'ne aykırı olarak, ilgili kurumları da içeren kapsamlı bir yolsuzluğu önleme politikası hâlâ geliştirilmemiştir. Yolsuzlukla mücadelenin bazı alanlarında hâlâ yasal boşluklar mevcuttur. Yasal çerçevedeki ve kurumsal yapıdaki sınırlamalar, yolsuzluk davalarının soruşturma ve kovuşturma aşamalarında hukuka aykırı bir biçimde baskı kurulabilmesine imkân vermiştir. Kamu kurumlarının hesap verebilirliğinin ve şeffaflığının iyileştirilmesi gerekmektedir. Yolsuzlukla mücadele stratejisi ve eylem planının olmaması, yolsuzlukla kararlı bir şekilde mücadele etme iradesinin bulunmadığını göstermektedir. Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubunun tavsiyeleri, hâlâ yerine getirilmemiştir. Sonuç olarak yolsuzluk, sorun olmaya devam etmektedir.

9. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Mevcut iktidarın ilk yıllarında Türkiye'nin IMF, Dünya Bankası ve AB gibi uluslararası kuruluşlar ile ilişkileri üst düzeydeydi. Bu kuruluşlarla da yapılan istişarelerin desteğiyle önemli yapısal reformlar yapıldı. Bunun bir sonucu olarak Türkiye'nin kamu düzenlemeleri notu düşmüştür. 2011 yılında yetki kanununa göre Başbakanlıkta dar bir çevreyle hazırlanan Bakanlar Kurulu Kararlarıyla kamu yönetiminde kapsamlı bir dönüşüm gerçekleştirildi. Bu dönemden sonra da kamu düzenlemeleri notu düşmeye başladı. 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemiyle istişare mekanizmasına başvurulmadan yapılan düzenlemelerin bir sonucu olarak Türkiye'nin kamu düzenlemeleri notu giderek kötüleşmiştir.

Kamu düzenlemeleri içerisinde en yüksek not (10) 2016 yılında faiz oranı denetimi (negatif reel faiz oranları) alanındaydı. Merkez Bankası Para Politikası Kurulunun belirlediği politika faizine yapılan siyasi müdahaleler, başkanların sıkça değiştirilmesi ve başta kamu bankaları olmak üzere kredi faizlerinin düşürülmesine yönelik bankalara yapılan siyasi telkinler nedeniyle bu not 2017 yılından itibaren düşmeye başlamıştır.

Türkiye'nin işgücü piyasası notu son yıllarda az da olsa artmıştır. İşgücü piyasalarında ekonomik özgürlüğu kısıtladığı alanlar kıdem tazminatı, asgari ücretin yüksekliği ve sendikaların toplu pazarlık yetkisi gösterilmektedir. Ancak Türkiye'de sendikalaşma oranı son derece dü-

şüktür. Kıdem tazminatında tavan uygulaması bulunmaktadır ve son yıllarda bu tavan çok az artırılmaktadır. Asgari ücret seviyesi açısından da Avrupa ülkeleri içerisinde sondan altıncıdır.

Türkiye'nin iş piyasaları notunda bir gerileme yaşanmıştır. Notun gerilemesindeki en önemli etken Türkiye'deki yolsuzluk algısının giderek artmasıdır. Yolsuzlukla yeterince mücadele edilememesi ve hatta yolsuzluk soruşturmalarına ve davalarına siyasi baskılar uygulanması cezasızlık algısını artırmaktadır. Bu da yolsuzlukların artmasına neden olmaktadır. İkinci önemli etken ise 2018 yılında geçilen Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sisteminden sonra kamu düzenlemelerinde ve kurumların yetki ve sorumlulukları konusunda belirsizlik yaşanmasıdır.

Türkiye'de iş ve yatırım ortamının geliştirilmesine yönelik çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların en önemli aktörü 2001 yılında kurulan Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu'dur. YOİKK İş ve Yatırım Ortamının iyileştirilmesi için eylem planları hazırlamakta ve düzenli olarak bu eylemlerin süreçlerini takip etmektedir.

Bunun yanı sıra On İkinci Kalkınma Planı'nda iş ve yatırım ortamının iyileştirilmesi için politikalar geliştirilmiştir. Plandaki politikaların temel amacı iş ve yatırım ortamında işlemlerin en az evrak sayısı, en kısa süre ve en düşük maliyetle yapılması suretiyle ekonominin daha rekabetçi bir yapıya kavuşturulması, bürokratik ve hukuki öngörülebilirliğin daha da güçlendirilmesi, nitelikli uluslararası doğrudan yatırımlardan daha fazla yararlanılması yoluyla yatırım, üretim, istihdam ve ihracat artırılarak yurt içi ve uluslararası piyasalar için bir tedarik ve üretim merkezi olmasıdır.

KAYNAKÇA

- AB-Avrupa Birliği Komisyonu (2023). 2023 Türkiye Raporu. 8.11.2023, SWD(2023) 696 nihai, https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html
- Acar, M. (2021). "Kamu Personel Rejiminde Reform İhtiyacı", Özgürlük Araştırmaları Derneği Yapısal Reformlar Projesi Raporu. <https://oad.org.tr/blog/kamu-personel-rejiminde-reform-ihtiyaci-raporu308/>
- Akyol, T. (2022). *Laf Dinlemedi: Merkez Bankası Nereden Nereye?*, Doğan Kitap: İstanbul
- Demiralp S. (2017). "Kredi büyümesi ne anlama geliyor?", *Milliyet Gazetesi*, 29.6.2017. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/selva-demiralp/kredi-buyumesi-ne-anlama-geliyor-2476748>
- Dlugosch, D. (2023). "Labour market and education reforms are needed to create more and better jobs in Türkiye", *OECD Economics Department Working Papers*, No. 1782
- DİSKAR (2020). *COVID-19 Salgını Günlerinde Türkiye'de Sendikalaşmanın Durumu Araştırması*. <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/Covid-19-G%C3%BCnlerinde-Sendikala%C5%9Fma-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1-Nisan-2020.pdf> (Erişim: 11/10/2024)
- DİSKAR (2024). *Asgari Ücret ve Vergi Raporu*. <https://arastirma.disk.org.tr/?p=11646> (Erişim: 9/10/2024)

- Gözler, K. (2019). “Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sisteminin Uygulamadaki Değeri: Bir Buçuk Yıllık Bir Bilanço”, <https://www.anayasa.gen.tr/cbhs-bilanco.htm> (Erişim: 11/10/2024)
- Kartal, F. (2024). “Kur Korunmalı Mevduat Sistemi ve Sonuçları”, *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1, s. 73 – 95.
- OECD (2012). “Recommendation of the Council on Regulatory Policy and Governance”, www.oecd-ilibrary.org (Erişim: 11/10/2024)
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2024). 2025 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı <https://www.sbb.gov.tr/yillik-programlar/> (Erişim: 11/10/2024)